

ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΝΤΑΞΗ

Οι τελευταίες κινητοποιήσεις των εκπαιδευτικών φορέων με αφορμή τις πολυσυζητημένες προτάσεις για την Τριτοβάθμια Εκπαίδευση και όχι μόνο, οι αλληπάλληλες εμφανίσεις και δι-ϊστάμενες απόψεις από ειδικούς και μη στα τηλεοπτικά κυρίως Μέσα Επικοινωνίας, φέρνουν πάλι στην επιφάνεια το χρονίζον από καιρό θέμα της Παιδείας και της Εκπαίδευσης στη χώρα μας.

Δεν είναι βέβαια η πρώτη φορά που έρχεται στο προσκήνιο αυτό το θέμα. Έχει γίνει πλέον συνήθεια η κάθε ηγεσία της Παιδείας να ανακινεί το ζήτημα αυτό και να επιδιώκει την επιβολή των απόψεών της, με ό,τι αυτό συνεπάγεται. Έτσι άλλοτε οι προτεινόμενες μεταβολές επέρχονται χωρίς έντονες αντιδράσεις, κι άλλοτε προκαλώντας θύελλες διαμαρτυριών και κινητοποιήσεων.

Ασφαλώς δεν είναι πρόθεση αυτού του άρθρου να πάρει θέση στο ειδικό θέμα που προέκυψε αυτές τις ημέρες και αφορά κυρίως την ίδρυση ή μη ιδιωτικών Πανεπιστημίων στη χώρα μας. Είναι όμως καθήκον αλλά και υποχρέωσή μας να αρθρώσουμε γενικότερο λόγο για ό,τι συμβαίνει στο χώρο της Παιδείας και της Εκπαίδευσης σήμερα. Γιατί και οι τωρινές κινητοποιήσεις αποτελούν μια ακόμη ένδειξη ότι, εν πάση περιπτώσει, η Παιδεία και η Εκπαίδευση σ' αυτόν τον τόπο, δεν βρίσκονται στην καλύτερή τους ώρα.

Οπωσδήποτε οι σύγχρονες εξελίξεις της Επιστήμης και το άνοιγμα των οριζόντων στο πεδίο της γνώσης, όλο και περισσότερο αυξάνουν τις ανάγκες προσαρμογής τού σύγχρονου σχολείου - εκπαιδευτηρίου σ' όλες τις βαθμίδες του.

Εκείνο όμως που προκαλεί ειλικρινά απορία στον μελετητή των εκπαιδευτικών μας πραγμάτων, είναι η προσπάθεια αποκλειστικής προσφοράς μονομερους επιστημονικής γνώσης, χωρίς ταυτόχρονη αξιολογη προσφορά ανθρωπιστικής παιδείας. Αντίθετα, η τελευταία βρί-

σκεται μπροστά σε «κλειστές πόρτες» και τα τελευταία στηρίγματά της βυθίζονται όλο και περισσότερο στην αφάνεια, έτσι ώστε μόνον ελάχιστα ίχνη της να θυμίζουν το άλλοτε πέρασμά της από το χώρο της Ελληνικής Παιδείας. Αυτά που άλλοτε εγαλούχησαν κι έθρεψαν πνευματικά γενιές και γενιές, που δραστηριοποιήθηκαν σ' όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής του τόπου, αποτελούν δυστυχώς σήμερα «απολιθώματα» όπως χαρακτηρίζονται από ορισμένους θιασώτες μιας «νέας» αντίληψης για την Παιδεία.

Τα αποτελέσματα αυτής της τακτικής είναι γνωστά. Η γλώσσα μας, αυτό το πολυσήμαντο όργανο διατύπωσης λεπτότατων εννοιών του ενυπάρχοντος μέσα μας ενδιάθετου λόγου, είναι ανίκανη πλέον να εκφράσει πλήρως τα διανοήματα του νέου ανθρώπου. Η άμβλυση αυτή του γλωσσικού μας αισθητηρίου οδηγεί στην αντικατάστασή του από ξενόφερτο λεξιλόγιο, έργο που έχουν αναλάβει να το υποστηρίξουν σε μεγάλο βαθμό οι πάσης φύσεως «αστέρες» των ηλεκτρονικών κυρίως Μέσων Μαζικής Πληροφόρησης.

Συζητούμε σήμερα για την Παιδεία με υποτυπώδη ή και καμιά σχεδόν αναφορά στα Έργα και τη Σκέψη των Μεγάλων Φιλοσόφων προγόνων μας, αυτών των γιγάντων του πνεύματος με την παγκόσμια ακτινοβολία και το καθολικά αποδεκτό κύρος τους. Αμφισβητούμε ακόματην καταβολή της χριστιανικής μας παράδοσης, που διαμορφώνει την ανθρώπινη ύπαρξη σε υπεύθυνη προσωπικότητα και που έρχεται ως συνέχεια της φιλοσοφικής μας παιδαγωγίας. Αλλά προκύπτουν αμείλικτα τα ερωτήματα:

Αναζητούμε την ανάπτυξη και την καλλιέργεια των ειδικών εκείνων ικανοτήτων του νέου ανθρώπου που θα τον αναδείξουν «καλόν κ' αγαθόν» πολίτη μιας ευνομούμενης πολιτείας με σεβασμό στον συνάνθρωπο και υπεύθυνο εκφραστή της ατομικής του ελευθερίας;

Επιθυμούμε την διατήρηση των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων που επι αιώνες διέκριναν τους προγόνους μας και την πνευματική κληρονομιά που μας άφησαν;

**Η απάντηση στα ερωτήματα αυτά θα σημάνει ασφαλώς και το τι επιδιώκουμε με την παρεχόμενη παιδεία στον νέο άνθρωπο σήμερα. Αλλά θα αποτελεί ταυτόχρονα και το μεγάλο κριτήριο της ευθύνης μας.**

Γιατί, αν αφήσουμε έτσι τα παιδιά μας ανεργάστιστα εκεί που δεν πάει άλλο, δεν θ' αντέχουμε πια να κυττάζουμε τις εικόνες που υπάρχουν στις ψυχές τους. Γιατί όλα τα προετοιμάζουν για τα χειρότερα. Θα τα αφήσουμε στο έλεος των ανεύθυνων που τα μοιιάζουν καθημερινά με το τρομακτικό και το βίαιο, βομβαρδίζοντάς τα με νετρόνια θανάτου, όπως εύστοχα παρατηρεί σχολιαστής αρθρογράφος έγκριτης εβδομαδιαίας εφημερίδας.

Και όσο οι εκάστοτε ηγεσίες της Παιδείας δεν στέκονται στην ουσία του θέματος (στο τι δηλ. προσφέρουμε ως Αγωγή), τόσο και θα παραπαίουμε ανάμεσα στις Συμπληγάδες των ατομικών μας απόψεων και τις έξωθεν προερχόμενες επιταγές.

## Παιδεία: Επιτέλους, έλεος!

Γράφει ο  
Πρόεδρος της ΕΚΔΕΦ  
Σπ. Γ. Μοσχονάς

## ΞΩΚΡΑΤΗ, ΓΥΡΝΑ ΠΙΣΩ, Ο ΚΟΣΜΟΣ ΕΧΕΙ ΤΡΕΛΑΘΕΙ!

*...Αναρωτιόμουν προχθές τι να είχαν απογίνει τα μαθήματα - σεμινάρια επιχειρηματολογίας που επρόκειτο να λειτουργήσουν για τους μαθητές των Λυκείων μας. Δυστυχώς δεν πήρα καμία απάντηση ούτε ως προς την πραγματοποίησή τους, ούτε ως προς τη θετική ή αρνητική έκβασή τους, ούτε προς το αν οι μαθητές είχαν μπει ποτέ στη διαδικασία της ευγενούς άμιλλας για την εφαρμογή της φιλοσοφικής σκέψης σε θέματα καθημερινού ενδιαφέροντος, με τελικό στόχο τον πολυπόθητο έπαινο. Η μία σκέψη μετά την άλλη με έκαναν να θυμηθώ ένα σύνολο άρθρων του γαλλικού περιοδικού «*Le nouvel Observateur*», τα οποία δημοσιεύθηκαν τον Μάιο του 1999 με τον γενικό τίτλο «*Δίψα για Φιλοσοφία*» και με τον ηχηρότατο για μας τους Έλληνες υπότιτλο «*Σωκράτη, γύρνα πίσω, ο κόσμος έχει τρελαθεί*».*

*Αγαπητοί συνάδελφοι, τόσο το κυρίως άρθρο όσο και οι παρατιθέμενες συνεντεύξεις των Γάλλων καθηγητών Φιλοσοφίας έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ελπίζοντας όμως πως το δικό σας ενδιαφέρον για ανάγνωση και περαιτέρω φιλοσοφική ανάλυση και προβληματισμό είναι ακόμα μεγαλύτερο, σας παραθέτω σε μετάφραση τα αξιολογότερα σημεία του παραπάνω υλικού.*

*Χριστίνα Πολέζε*

### Άρθρο του Ζιλ Ανκετίλ (Gilles Anquetil)

«Όταν οι Γάλλοι θέλουν να δώσουν νόημα στη ζωή τους επιστρέφουν στους φιλοσόφους». Η απογοητευμένη κοινωνία μας βρίσκεται σε αναζήτηση του νοήματος της ζωής περισσότερο από ποτέ. Η φιλοσοφία από την οποία ζητάμε πολλά, καμιά φορά και υπερβολικά πολλά, έχει ρόλο να μεταθέτει τις απαντήσεις της. Την πιέζουμε από παντού να υπεισέλθει στην επικαιρότητα, να δεθεί με το παρόν, να μας φωτίσει, να δημιουργήσει σηματοδούρες και αναφορές, εν ολίγοις να σκέφτεται σε πραγματικό χρόνο. Όμως η φιλοσοφία έρχεται πάντα καθυστερημένη, αποτραβηγμένη, μετατοπισμένη σε σχέση με τις πολλαπλές κοινωνικές απαιτήσεις: Δεν βιάζεται και πραγματοποιεί την αργή και αναγκαία παράκαμψη μέσα από τη σκέψη ή μέσα από την ίδια της την ιστορία προκειμένου να μη δώσει την ψευδαίσθηση ότι θα πει περισσότερα από αυτά που γνωρίζει. Δυστυχώς, για, όσους αναζητούν την έννοια, η υπομονή στην εξαγωγή του νοήματος δεν ταιριάζει απόλυτα με τη σύγχρονη βιασύνη, και οι φιλόσοφοι, οι άξιοι του ονόματος αυτού, απεχθάνονται τις προσταγές.

Αυτή είναι η παρεξήγηση μιας εποχής που θέλει παθιασμένα να φιλοσοφήσει χωρίς να κάνει καμία φιλοσοφική προσπάθεια, δηλαδή να γνωρίζει περισσότερο με λιγότερη σκέψη. Βέβαια, ας μην ξεχνάμε ότι μπορεί η φιλοσοφία να μας μαθαίνει να σκεπτόμαστε, όμως μας μαθαίνει σπάνια πώς να ζούμε. Και όπως έλεγε ο Ροζέ Πολ Ντρουά (Roger-Pol Droit) «*Η λήθη των φιλοσόφων επί της πολιτικής σκηνής θα ήταν πραγματικό δράμα. Ίσως να μη γνωρίζουμε πράγματι τι μπορεί να κάνει η φιλοσο-*

*φία, γνωρίζουμε όμως σε τι η απουσία της αφήνει ελεύθερο το πεδίο*».

Το φιλοσοφικό πεδίο της Γαλλίας σήμερα είναι περιέργο. Ανάμεσα στη συμπαθητική προσπάθεια εκείνων που καταφέρνουν να μετατρέψουν τα βιβλία της φιλοσοφίας σε επιτυχίες των βιβλιοπωλείων και τη μουδιασμένη αναδίπλωση των καθηγητών στις πανεπιστημιακές τους «φωλιές», το χάσμα χάσκει. Πέρασαν τριάντα ολόκληρα χρόνια από τότε που οι «δάσκαλοι της σκέψης» κατάφεραν να είναι γόνιμοι και εφευρετικοί μεταξύ της σοφής κάστας και του πλατιού κοινού που επιθυμούσε την τριβή με τη φιλοσοφική περιπέτεια. Σήμερα, σε ένα φιλοσοφικό αίτημα διαρκές και συνεχόμενο αντιτίθεται μία λύση πρόχειρη και αποσπασματική. Η σύγχυση είναι απόλυτη και ο καθηγητής του κολεγίου της Γαλλίας Ζακ Μπουβρές (Jacques Bouveresse) καταλήγει λέγοντας «*η στάση του κοινού απέναντι στη φιλοσοφία συνεχίζει να παραπαίει ανάμεσα στην παράλογη αναμονή και την απόλυτη απογοήτευση*».

Στην πραγματικότητα όμως ούτε οι σημερινές μεγαλοστομίες των μικρών δασκάλων ούτε οι αριστοκρατικές στάσεις των πανεπιστημιακών ειδημόνων δεν θα φέρουν κάποια έστω μικρή σοφία στους συγχρόνους. Η εποχή απαιτεί γοερά το φιλοσοφικό της δικαίωμα. Όμως, όπως το έγγραφε ήδη από το 1953, ένας καλός φιλόσοφος της παλιάς σχολής, ο Μωρίς Μερλό Ποντί (Maurice Merleau Pounty) «δεν μπορούμε να περιμένουμε από έναν φιλόσοφο να πάει πιο πέρα από εκεί που βλέπει ο ίδιος, ούτε να δώσει διδαχές για τις οποίες δεν είναι σίγουρος. Ε-

δω ή ανυπομονησία της ψυχής δεν είναι επιχείρημα και δεν υπηρετούμε τις ψυχές με το «περίπου» και την «εξαπάτηση». Η Γαλλία είναι υπερήφανη για την εξαίρεση στη μόρφωση των παιδιών της. Είναι μία από τις σπάνιες χώρες στον κόσμο, μαζί με την Ιταλία και την Πορτογαλία σε έναν κάποιο βαθμό, που προτείνει στα παιδιά της να φιλοσοφήσουν στα δεκαοχτώ τους χρόνια. Η προσφορά για την εκμάθηση της φιλοσοφικής γνώσης είναι μαζική. Το 1950 υπήρχαν 33.000 κάτοχοι απολυτηρίου, το 1965 105.000 και το 1999 περίπου 450.000. Όμως το γεγονός ότι η Γαλλία είναι η μόνη χώρα που προσφέρει στους τελειόφοιτους φιλοσοφική εκπαίδευση σε επίπεδο εθνικό και υποχρεωτικό συγχρόνως, δεν θα πρέπει να συγκαλύπτει άλλους αριθμούς, λιγότερο ένδοξους, όπως ότι πάνω από το 70% των γραπτών στη φιλοσοφία στο απολυτήριο (baccalaureat) έχουν βαθμό μικρότερο από 10/20 και 45% κάτω από 7/20. Περισσότερο ανησυχητικό είναι ακόμα το γεγονός ότι στα γραπτά των τελειοφοίτων του 1998 ο γενικός μέσος όρος δεν υπερέβαινε το 5/20 και μόνο το 6% των υποψηφίων είχαν πάνω από 12/20. Ανάμεσα στις τάξεις της φιλοσοφίας η οποία ανακοινώνει τις αδυναμίες της και τα συνώνυμα καφέ στα οποία η φιλοσοφική πρόταση περιορίζεται στο «Εγώ..., κατά τη γνώμη μου... προσωπικά..., νομίζω ότι...» οι ευκαιρίες για φιλοσοφική συζήτηση στα 18 δεν αποκαλύπτονται ιδιαίτερα καρποφόρες. *«Για να φτάσουμε στην πνευματική αυτονομία, πρέπει να συγκεντρώνουμε δύο προϋποθέσεις: το κριτικό πνεύμα και τη γνώση»*, σημειώνει ο Λυκ Φερρύ (Luc Ferry) και συνηγορεί υπέρ της αποκατάστασης της τέχνης της επιχειρηματολογίας τόσο στα Λύκεια όσο και αλλού, διότι *«επιχειρηματολογώ δεν σημαίνει ότι αρνούμαι να σκεφθώ μέσα από μένα τον ίδιο αλλά αντιθέτως βρίσκω λόγους που έχουν αξία και για τον άλλον. Είναι δηλαδή το να συνδέεις τη διάσταση της προσωπικής σκέψης μ' εκείνη της «ετερότητας»*.

Η τέχνη της επιχειρηματολογίας, που δεν επιτρέπεται να τη συγχέουμε με έναν απλό σοφιστικό χειρισμό, μαθαίνεται. Είναι μάλιστα το καλύτερο Σχολείο της Δημοκρατίας. Έτσι λοιπόν η Πανεπιστημιακή Εκπαίδευση καθώς αναδιπλώνεται φθονερά στην ιστορία της φιλοσοφίας και τη μικρόλογη σοφία παραλείπει να νοιαστεί για την απουσία των φιλοσόφων από τους δημόσιους χώρους και τις δημόσιες συζητήσεις καθώς η εξαφάνιση των μεγάλων μορφών της σκέψης άφησε τη σκηνή κενή. Δεν υπάρχουν πλέον ούτε σημεία αναφοράς, ούτε σημεία σταθερά, ούτε κυρίαρχες σκέψεις για να προσανατολίσουν τις κοινές ιδέες. Η πανεπιστημιακή φιλοσοφία ασχολείται όλο και λιγότερο με τα αιτήματα της κοινωνίας τα οποία άλλοτε απευθύνονταν

στους φιλοσόφους. Αυτό το σχίσμα ανάμεσα στην πανεπιστημιακή φιλοσοφία, ως επί το πλείστον ιστορική, και την πνευματική ζωή, δεν είναι υγιές. Ο επιστημονικός διάλογος που χθες ακόμη, μέσω της φωνής των «δασκάλων της σκέψης», εστιαζόταν στα πολιτικά πάθη, αυτονομήθηκε και άφησε το έδαφος ελεύθερο σε φιλοσοφίζουσες παρεμβάσεις δοκιμιογράφων, άλλοτε σοβαρές, άλλοτε καιροσκοπικές, άλλοτε εμπνευσμένες.

Αξίζει όμως να θυμόμαστε ότι φιλοσοφία και καλλιέργεια είναι αδιαχώριστες. Έννοιες όπως το «κάλλος», το «δίκαιο», η «αλήθεια», το «καλό» έχουν μία ιστορία που θα ήταν καλό να μην αγνοήσουμε.

Στα αμφιθέατρα βασιλεύει η νωθρότητα. Αποσυνδεδεμένοι από κάθε πολιτικό σχεδιασμό, φυλακισμένοι σε σταδιοδρομίες όλο και πιο εξειδικευμένες, οι φοιτητές της φιλοσοφίας ακολουθούν, θέλοντας και μη, τις «αγαπημένες» τους σπουδές, θεωρώντας δύσκολο να εκτιμήσουν τις προκλήσεις της ζωντανής φιλοσοφίας και πιστεύοντας πως η φιλοσοφία προκαλεί λιγότερα πάθη απ' ό,τι στο παρελθόν, είναι πιο ελαφριά και δεν τους «ξετρελαίνει».

Σήμερα που δεν υπάρχουν φιλοσοφικά συνθήματα, όπου η διάσπαση και ο κατακερματισμός των γνώσεων καθιστούν δύσκολο τον εντοπισμό των κυρίαρχων και συγκλινόντων ρευμάτων, πολλοί, ευτυχώς, δεν αρνούνται τις κεφαλιώδεις απολαύσεις της ζωντανής σκέψης. Όμως η απόλαυση της φιλοσοφίας, έγινε πιο μοναχική. Η σκεπτόμενη ομάδα «εξερράγη», κάτι που κατέστησε εύθραυστο το κοινό οικοδόμημα.

**Η οικονομική κατάρρευση των γαλλικών πανεπιστημιακών εκδόσεων, του πρώτου τροφοδότη των φιλοσοφικών εκδόσεων, δεν είναι καθόλου καθησυχαστική. Όμως η αποφασιστικότητα των μικρών εκδοτών και η καλή κατάσταση του Κολεγίου της Φιλοσοφίας αποδεικνύουν ότι από τις «επάλξεις» πρέπει να προτιμούμε τα «χαρακώματα».**

Ο Φρανσουά Ζυλιέν (Francois Jullien), ειδικός της κινέζικης σκέψης και παλιός πρόεδρος της Φιλοσοφίας, θέλει να πιστεύει σε μία καινούρια συμμαχία ανάμεσα στην ικανότητα και στον κίνδυνο της σκέψης. Λέει λοιπόν: **«Η φιλοσοφία πρέπει πάντοτε να είναι έδαφος πειραματισμού. Το σύνθημά μου είναι απλό: ούτε ερασιτεχνισμός ούτε ακαδημαϊσμός»**. Η αρχοντιά της φιλοσοφίας βρίσκεται στο να μη χρησιμεύει σε τίποτα. Όμως αυτό το ΤΙΠΟΤΑ είναι ΤΕΡΑΣΤΙΟ!

(Μετάφραση του άρθρου του Gilles Anquetil που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *«Le nouvel Observateur»* (No 180113-19, Μάιος 1999) από την κα Χριστίνα Πολέζε.)

# «Αἴσθησις - λόγος - νοῦς» κατά τον Μάξιμο Ομολογητή

Του ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Γ. ΜΠΕΤΣΑΚΟΥ

Φιλολόγου, δρ. Φιλοσοφίας

**Ο** άγιος Μάξιμος (7ος α. μ.Χ.) διακρίνει τρία επίπεδα της γνώσης. Αυτά αντιστοιχούν σε τρεις καθολικές κινήσεις (δυνατότητες και ενέργειες) της ανθρώπινης ψυχής (=του όλου ανθρώπου), την **αἴσθησιν**, τον **λόγον** και τον **νοῦν**.

**1. Αἴσθησις.** Την δυνατότητα τῆς κατ' αἴσθησιν γνώσεως των όντων την δώρισε ο ίδιος ο Θεός στον άνθρωπο, για να λειτουργήσει αυτή ως αρωγός στην προσπάθεια του ανθρώπου να γνωρίσει τον Δημιουργό του<sup>1</sup>. Αλλά και η ίδια η κτίση δεν είναι παθητικός δέκτης της αισθητικής ενέργειας· είναι δομημένη έτσι ώστε να ανταποκρίνεται στην αισθητική λειτουργία του προσώπου με την δική της *φυσικήν πρὸς αἴσθησιν δύναμιν*. Η κτίση προσφέρεται ως δυνατότητα στις επιμέρους αισθήσεις· αυτές πραγματώνουν *ένεργεία* την αισθητική κίνηση.

Η εξαρχής δεδομένη συνάφεια και σχέση της αισθητικής λειτουργίας (και των επιμέρους αισθητικών δυνάμεων) προς τα αντικείμενα αισθητά κτίσματα εκφάνεται ως μία και ενιαία κίνηση και θεμελιώνει την διαλεκτική σχέση του ανθρώπου και του κόσμου μέσω της αίσθησης. Κυρίως η λειτουργία της όρασης καθιστά άμεσα προφανή αυτήν την σχέση. *Ὅψις ονομάζεται ἡ ἀπλῶς, ἀλλ' οὐ ἡ πῶς, πρὸς τὰ αἰσθητά τῆς αἰσθήσεως προσβολή*<sup>2</sup>.

Η φυσική απλότητα αυτής της άμεσης και ενιαίας σχέσης προηγείται υπαρκτικά των επιμέρους κινήσεων των πέντε διαφοροποιημένων αισθήσεων. Η προφάνεια του αισθητού κόσμου, ο ίδιος ο φαινόμενος αισθητός κόσμος *στοιχειωτικός ἐστι κατὰ φύσιν τῶν πέντε αἰσθήσεων*<sup>3</sup>. Δεν μπορεί, δηλαδή, να υπάρξει μια αυτονομημένη και εξαρχής δεδομένη λειτουργικότητα επιμέρους αισθήσεων χωρίς την προαισθητηριακή προσωπική σχέση ανθρώπου και κόσμου, διότι αυτή η τελευταία είναι που στοιχειώνει (μορφοποιεί-οργανώνει-δομεί) τις αισθήσεις. Έτσι, πρέπει να κατανοήσουμε την αναφορά μας στην όψιν με ένα συμβολικό-συγκεντρωτικό περιεχόμενο της όλης προαισθητηριακής έκστασης του προσώπου προς έναν κόσμο αναδυόμενο στην αλήθεια της σχέσης με τον άνθρωπο.

Η ψυχή στην άρρηκτη σύνδεσή της με το σώμα και τα αισθητήρια όργανα (λειτουργούν γι' αυτήν ως θύραι) αποκτά πείρα των αισθητών πραγμάτων και με την συνδρομή της φαντασίας τα παραπέμπει ως φαντά-

σματα στο νου. Η φυσική πρόσληψη των αισθητών μέσω των αισθήσεων σχηματίζει τις πολύμορφες γνωστικές αντιλήψεις των αντικειμένων. Η αίσθηση προσάγει στην γνώση την αμεσότητα των όντων, την υλική τους υπόσταση, την μορφή ή το σχήμα τους, όλα όσα διαφοροποιούν την κάθε οντότητα· προσάγει επίσης στην γνώση την εμπειρία των φυσικών σχέσεων που συνδέουν τα αντικείμενα της πραγματικότητας<sup>4</sup>.

Η ψυχή με τις αισθήσεις της ταξιδεύει μέσα στην πολυμορφία του κόσμου. Προσπαθεί να συλλέξει τους πολυειδείς λόγους των όντων. Οι λόγοι, λέει ο Μάξιμος, αποκαλούνται από τους Πατέρες της Εκκλησίας αγαθά θελήματα του Θεού και ταυτίζονται με τις ιδέες που ενυπάρχουν στο Θεό. Λειτουργούν ως πρότυπα του εκάστοτε κτίσματος και γι' αυτό ονομάζονται παραδείγματα και προορισμοί. Παραδείγματα, επειδή λειτουργούν ως πρότυπα σύμφωνα με τα οποία δημιουργούνται τα όντα. Προορισμοί, επειδή λειτουργούν ως τέλη προς τα οποία κατατείνουν τα όντα, για να πραγματώσουν την πληρότητα της ύπαρξής τους. Το αληθινό *είναι* των όντων κείται στα έσχατα και ταυτίζεται με το *ἀεί εὖ εἶναι*.

**Μ**ε τη λειτουργία των λόγων ως προορισμών η μετάθεση της αληθινής ύπαρξης των όντων στα έσχατα αντιστρέφει την πλατωνική ουσιολογία των προϋπαρχουσών ιδεών· ανατρέπει επίσης και την αριστοτελική τελεολογία, αφού απαλλάσσει την κίνηση της φύσης, την εντελέχεια του όντος, από την αναγκαιότητα. Μπορεί και το αριστοτελικό ον να βρίσκει την πληρότητα της ύπαρξης στο τέλος του, όμως έχει το τέλος ήδη μέσα του· αντίθετα, οι *λόγοι-προορισμοί* των όντων κείται έξωθεν αυτών, στο Θεό. Και μόνο η ελεύθερη ταύτιση της κίνησης των όντων με τον κατά φύσιν λόγο της δημιουργίας τους θα τα οδηγήσει στην εύρεση του αληθινού *είναι*.

Η ψυχή προσπαθεί να οικειοποιηθεί την σοφία όσων βλέπει, την σοφία των λόγων· αυτή δεν είναι άλλη από την μυστική μα ταυτόχρονα κραυγαλέα παρουσία του Θεού στον κόσμο. Συλλέγοντας ο άνθρωπος τους λόγους των όντων, οικειοποιείται παράλληλα και την δημιουργικότητα της σοφίας του Θεού· γίνεται κατ' αναλογίαν δημιουργός ενός κάλλιστου πνευματικού κόσμου<sup>5</sup>.

Η σοφή κίνηση της ψυχής προς τα αισθητά και η αντίληψις των αισθητών μέσω των αισθήσεων και η συναγωγή των πνευματικών λόγων της κτίσεως και η οικειοποίηση της θείας δημιουργικότητας λειτουργούν ενιαία και αδιαίρετα με τρόπο που στοιχειώνει την ψυχή. Όπως τα αισθητά στοιχειώνουν τις αισθήσεις, έτσι και οι αισθήσεις στοιχειώνουν τις δυνάμεις της ψυχής, πρωτίστως μέσω της συλλογής των λόγων των όντων, οι οποίοι λειτουργούν ως τροφή για την ψυχή<sup>6</sup>.

Η αίσθησις, λοιπόν, απαρτίζεται από ένα ευρύτερο σύνολο αλληλένδετων λειτουργιών που συμπλέκουν αφενός:

- την αφετηριακή (άμεσα εμπειρική) οργανική σχέση του ανθρώπου με τον κόσμο,
- την πρόσληψη του κόσμου μέσω αντιστοιχών οργάνων, των αισθητηρίων,
- την λειτουργία της φαντασίας, στα φαντάσματα της οποίας έχει πρόσβαση ο νους,
- την αντίληψη των όντων ως διακεκριμένων αντικειμένων,
- την εμπειρία των φυσικών σχέσεων ανάμεσα στα αντικείμενα που συνθέτουν ως σύνολο την κοσμική πραγματικότητα,
- την συλλογή των λόγων των όντων,
- την καθαρά δημιουργική αναπαγωγή του κοσμικού κάλλους εντός της ψυχής και αφετέρου:
- τον αισθητό, λογικό και νοητό χαρακτήρα των κτισμάτων, που προσφέρουν δεδομένη εξαρχής δυνατότητα ανταπόκρισης στην ανθρώπινη προσέγγισή τους.

Είναι σαφές πως το σύνολο των αισθητικών λειτουργιών προϋποθέτει ταυτόχρονα συμπληρωματικές τις λειτουργίες των άλλων γνωστικών δυνάμεων, του λόγου και του νου. Με δεδομένη την άρρηκτη σχέση της προς το αντίστοιχο σώμα, η ψυχή στο σύνολό της ασκεί το γνωστικό έργο του ανθρώπου. Έτσι, η γνώση αποκαλύπτεται ως ουσιώδης ενέργεια της ίδιας της ανθρώπινης φύσης.

**1.α. Φαντασία.** Η φαντασία είναι σημαντική συνιστώσα της ευρύτερης λειτουργίας της αίσθησης, καθώς εντάσσεται κεντρικά στο πολύπλοκο πεδίο των γνωστικών λειτουργιών της τελευταίας. Η φαντασία μάλιστα κατέχει τόσο σημαντικό μερίδιο αυτών των λειτουργιών, ώστε κάποτε ταυτίζεται με την ίδια την αίσθηση και ονομάζεται *αίσθητική ή ύλική φαντασία*.

Ο Ομολογητής βεβαιώνει πως και η φαντασία είναι μία ψυχική δύναμη· τα φυτά αρκούνται στην αυξητική-θρεπτική (ψυχική και αυτή!) δύναμη· τα άλογα ζώα μαζί με την αυξητική-θρεπτική δύναμη διαθέτουν και την φαντασία· οι άνθρωποι, τέλος, μαζί με τις ψυχικές δυνάμεις των φυτών και των αλόγων ζώων διαθέτουν την νοητική δύναμη:

*Τῶν ψυχικῶν δυνάμεων ἡ μὲν ἐστὶ θρεπτικὴ καὶ αὐξητικὴ*

*ἡ δὲ φανταστικὴ καὶ ὀρμητικὴ·  
ἡ δὲ λογιστικὴ καὶ νοητικὴ.*

*Καὶ τῆς μὲν πρώτης μόνης μετέχουσι τὰ φυτὰ·  
τῆς δὲ δευτέρας πρὸς ταύτη τὰ ἄλογα ζῶα·  
τῆς δὲ τρίτης πρὸς ταῖς δυσίν, οἱ ἄνθρωποι<sup>7</sup>.*

Η φαντασία είναι σχέσις· μεσολαβεί και συνδέει το φανταστικόν με το φανταστόν. Αποτέλεσμα της δυναμικής συσχετικής λειτουργίας της φαντασίας είναι το φάντασμα, η παράσταση που παραπέμπεται στον νου:

*Ἐπειδὴ γάρ πᾶσα φαντασία ἢ τῶν παρόντων, ἢ τῶν παρελθόντων*

*τῶν δὲ μῆπω γενομένων παντάπασιν ἐστὶν οὐδαμῶς.*

*Σχέσις γάρ ἐστὶ τοῖς ἄκροις δι' ἑαυτῆς μεσιτεύουσα.*

*Ἄκρα δὲ φημι τό τε φανταστικόν, καὶ τό φανταστόν,*

*ἐξ ὧν διὰ μέσης τῆς φαντασίας, σχέσεως οὔσης τῶν ἄκρων,*

*τό φάντασμα γίνεται, πέρας ὑπάρχον ἐνεργείας καὶ πάθους,*

*ἐνεργείας μὲν τοῦ φανταστικοῦ, πάθους δὲ τοῦ φανταστοῦ,*

*τῶν διὰ μέσης τῆς φαντασίας, σχέσεως αὐτῶν ὑπαρχούσης περὶ αὐτό,*

*ἀλλήλοις συναπτομένων ἄκρων<sup>8</sup>.*

Σε φαντάσματα και νοήματα μετασχηματίζονται τα ίδια τα αισθητά μέσω της προσβολής του πλέγματος των ψυχικών δυνάμεων.

Έχοντας ο Μάξιμος απόλυτη συναίσθηση του σύνθετου τοπίου της ψυχής, αποφεύγει μία σχηματική, ευθύγραμμη παράθεση γνωστικών λειτουργιών. Δεν τον ενδιαφέρει, εξάλλου, μια αυτοτελής ψυχολογική διερεύνησή τους· γι' αυτό και δεν αναπτύσσει πουθενά μία συνολική θεώρηση ούτε των αισθητικών λειτουργιών γενικότερα ούτε της φαντασίας ειδικότερα· το ενδιαφέρον του εστιάζεται σ' αυτές τις λειτουργίες μόνο στον βαθμό ένταξής τους σε εκείνη την πορεία γνωστικών κινήσεων που οδηγούν στην κατάργηση της κατακερματισμένης γνώσης, αυτής που αφορά στα όντα και συνάγεται από αυτά (οντικής γνώσης). Υπ' αυτήν, λοιπόν, την καθοριστική αίρεση τίθεται και η αναφορά μας στην φαντασία.

Η αίσθηση –με την αναγκαία συνδρομή του λόγου– φαντασιούται τον κόσμο συλλέγοντας από παντού τις διάφορες δυνάμεις και ενέργειες. Η κατ' αίσθησιν φαντασία τῶν ορατῶν μετασχηματίζει τα αισθητά σε νοήματα, ώστε η αισθητική διάνοια να αναχθεί τελικά στην κατανόηση των λόγων των όντων· μπορεί να διακρίνει κανείς στην ανωτέρω διατύπωση την αρχική σύνδεση της φαντασίας με την αίσθηση και την τελική αναγωγή της στο νου. Τελικά η αίσθηση –εγκιβωτίζοντας και την λειτουργία της φαντασίας– λει-



τουργεί ως όργανο της διάβασης του νου προς τα νοητά<sup>9</sup>.

Η φαντασία συνεπώς εμφανίζεται ως εκείνη η λειτουργία του νου που του επιτρέπει να δέχεται κάτι έξωθεν· ο παθητικός (πάσχειν) νους δομείται ως πεδίο στο οποίο πραγματώνεται ολοκληρωμένη η αίσθηση ακριβώς στην σύναψή της με την νόηση και στο οποίο η πρώτη εναποθέτει τα προϊόντα της δικής της γνωστικής λειτουργίας. Είναι φανερό πως μόνο με την ανάληψη (και διαχείριση) του φαντάσματος από τον νου συνίσταται στην πληρότητά της η λειτουργία της αίσθησης. Η ίδια η αίσθηση εμφανίζεται ως διάνοια, συνεργός του λόγου και όργανο του νου<sup>10</sup>.

Οι επιμέρους λειτουργίες της αίσθησης μορφώνονται και πραγματοποιούνται τελεολογικά μέσα από μία κίνηση που στοχεύει στο τέλος τους, καθώς η καθεμία μεταβαίνει στον ευρύτερο κύκλο στον οποίο εγγράφεται. Έτσι η γνώση συστήνεται όχι ως αθροιστική συμπάρθεση ή διαδοχή αλλά ως πεδίο συγχρονισμένα διεκρινόμενων κύκλων που όλοι επι-κεντρώνονται και αναπτύσσονται γύρω από τον, απροσπέλαστο καθεαυτόν, πυρήνα της προσωπικής σχέσης ανάμεσα στον άνθρωπο και τον κόσμο.

**1.β. Φαντασία: δόξα και αλήθεια.** Η φαντασία προσδέχεται στην ψυχή τον κόσμο των πραγμάτων. Γι' αυτό και κάθε φαντασία αναφέρεται στο παρόν ή το παρελθόν, ποτέ στο μέλλον. Αλλά η παραγόμενη παράσταση έχει εν τέλει χαρακτήρα στατικό: πέρας υπάρχει (το φάντασμα) ενεργείας και πάθους. Ο καρπός της φαντασίας είναι –στην καλύτερη περίπτωση– η αληθής δόξα των όντων, η ακριβής απεικόνισή τους στη διάνοια. Όμως αυτή η φαινομενολογική γνώση δεν ταυτίζεται με την αληθινή γνώση αλλά με την διαιρετική άγνοια<sup>11</sup>, παραμένει ανεργμίνευτο θραύσμα μιας πολυδιασπασμένης εικόνας του κόσμου. Το προϊόν της αισθητηριακής γνώσης, ακόμα κι αν ανταποκρίνεται στα πράγματα, προσλαμβάνεται από τον άνθρωπο ως αυτονομημένο φάντασμα. Και ακριβώς επειδή οι άλογες αισθήσεις στερούνται την ολοποιητική δυνατότητα που έχει ο λόγος (λέγω-συλλέγω), παρέχουν στην ψυχή μία ψευδή και απατηλή εικόνα των όντων. Μόνο η νοητική κατάληψη είναι τελικά αυτή που, συνδέοντας τα όντα μεταξύ τους και αποκαλύπτοντας τις σχέσεις τους, προσεγγίζει την αλήθεια.

Έτσι, η λειτουργία της φαντασίας μόνο ένα πρωτογενές (πολύτιμο και αυτό) γνωστικό "υλικό" παρέχει στην ψυχή. Η φαντασία των ορατών γίνεται απλώς αφετηρία της κατανόησης των λόγων των όντων· είναι το μέσο για την πρόσβαση του νου προς τα νοητά. Στην πραγματικότητα, η αληθινή γνώση φωτίζει τον άνθρωπο, όταν αυτός, *τῶν αἰσθητῶν σχημάτων ἑαυτοῦ τὴν φαντασίαν ἀποτεμῶν*, απελευθερωθεί από την σηματοποίηση των πραγμάτων την οποία συνεπιφέρει η φαντασία (αυτό ασφαλώς δεν σημαίνει κατάργησή της!),

και βρει την αλήθεια: όχι αυτήν που εκφαινεται ως συμφωνία αισθημάτων-φαντασμάτων-νοημάτων προς τα πράγματα, αλλά αυτήν που λανθάνει στους λόγους των όντων.

Όργανο της αποτομής των αισθητών σχημάτων είναι η μάχαιρα του πνεύματος, η διδασκαλία του Θεού· αυτή "φονεύει" μέσα στον άνθρωπο την απατηλή φαινομενική κίνηση. Το καθοριστικό, λοιπόν, στοιχείο στην εύρεση της αλήθειας δεν είναι κάτι που ανήκει αποκλειστικά στον επιστημονικό νου, αλλά είναι δώρο του Θεού:

*Πᾶς οὖν θεωρητικὸς νοῦς ἔχων τὴν μάχαιραν τοῦ Πνεύματος,*

*ὃ ἐστὶ ῥῆμα Θεοῦ, ἐν ἑαυτῷ*

*τῆς φαινομένης κίσεως ἀποκτείνας τὴν κίνησιν, κατῶρθωσεν ἄρετὴν*

*καὶ τῶν αἰσθητῶν σχημάτων ἑαυτοῦ τὴν φαντασίαν ἀποτεμῶν,*

*τὴν ἐν τοῖς λόγοις τῶν ὄντων εὗρεν ἀλήθειαν·*

*καθ' ἣν ἡ φυσικὴ θεωρία συνέστηκε·*

*καὶ τῆς οὐσίας τῶν ὄντων ὑπεράνω γενόμενος,*

*τόν τῆς θείας καὶ ἀμάχου μονάδος δέχεται φωτισμόν,*

*καθ' ὃν τῆς ἀληθοῦς θεολογίας συνέστηκε τό μυστήριον<sup>12</sup>.*

Η φαντασία, παρέχοντας απλώς τύπους και σχήματα των αισθητών, εμμένει στην επιφάνεια του όντος θεωρημένου στατικά και αυτονομημένα· αλλά ο νους με την μάχαιρα του πνεύματος εισδύει στο υπαρξιακό βάθος των όντων, στους λόγους της κτίσεως, στις πολύμορφες συνδέσεις των όντων μεταξύ τους και στη μονοσήμαντη αναφορά τους στο Δημιουργό. Τότε η ψυχή κατακλύζεται από το *ἐν καὶ ἐνωτικόν φῶς, τὰς ποικίλας ὄψεις, ἢ κυριώτερον εἰπεῖν, φαντασίας, εἰς μίαν ἀληθῆ καὶ καθαρὰν καὶ μονοειδῆ συνάγουσα γνῶσιν<sup>13</sup>.*

**1.γ. Αἴσθησις καὶ νοῦς.** Η αἴσθησις επιτυγχάνει την σύζευξή της με τον νου μέσω της φαντασίας, που επιτελεί μια λειτουργία συμβολισμού. Τα αισθητά λειτουργούν ως προς τον λόγο και τον νου ως σύμβολα, σχήματα, τύποι. Αισθητός και νοητός κόσμος εισδύουν ο ένας στον άλλο *καὶ τὸ ἔργον αὐτῶν ἐν καθὼς ἂν εἴη τροχὸς ἐν τῷ τροχῷ*. Νους και αἴσθησις αλληλοπεριχωρούνται και συνεργάζονται. Τη συνάφεια νου και αἴσθησις παραστατικότητα εικονίζει ο Μάξιμος ως συζυγία και συγκατοίκηση ανδρός-γυναϊκός

*Ἄνθρωπος ἐστὶν ὁ τῆς φυσικῆς ἐν πνεύματι θεωρίας ἐπιμελούμενος νοῦς,*

*κεφαλὴν ἔχων τὸν κατὰ πίστιν ἐκ τῆς τῶν ὁρωμένων διακοσμήσεως*

*γενεσιουργόν τοῦ παντός Λόγον διαδεικνύμενον,*

*ὃν οὐ καταισχύνει καλύπτων,*

*καὶ οἷον ὑποτιθεῖς τινὶ τῶν ὁρωμένων ὁ νοῦς,*

*καὶ ἄλλο τό παράπαν αὐτοῦ ποιούμενος ὑψηλότερον.*

*Γυνή δέ τοῦ τοιούτου νοός ἐστὶν ἡ σύνοικος αἴσθησις,  
δι' ἧς ἐπιβατεύει τῇ φύσει τῶν αἰσθητῶν,  
καὶ τοὺς ἐν αὐτῇ θειοτέρους ἀναλέγεται λόγους,  
μὴ συγχωρῶν τῶν λογικῶν αὐτῆν  
ἀποκαλυφθεῖσαν ἐπιβλημάτων,  
ἀλογίας γενέσθαι καὶ ἁμαρτίας ὑπουργόν<sup>14</sup>.*

Ο νοητός κόσμος αποτυπώνεται στον αισθητό μέσα από την λειτουργία της εidoποίησης (εἶδος). Αντίστοιχα, ο αισθητός κόσμος ενυπάρχει στον νοητό μέσα από την γνωστική λειτουργία του λόγου. Μέσω της διάφανης και αληθινῆς προφάνειας του αισθητού κόσμου μέσα στον νοητό, και του νοητού μέσα στον αισθητό, αποκαλύπτεται η ουσιαστική σχέση τους. Και συνεπώς η λειτουργία της αἴσθησης αποτελεί προϋπόθεση οποιασδήποτε ευρύτερης και συνθετότερης γνωστικῆς λειτουργίας. Ο νους αδυνατεί να προσεγγίσει το συγγενές του αντικείμενο, τα νοητά, χωρίς την παρεμβολή της θεωρίας των αισθητῶν:

*Ἐπεὶ οὖν οὐκ ἔστι δυνατόν πρὸς τὰ συγγενῆ νοητά τὸν νοῦν διαβῆναι  
δίχα τῆς τῶν διὰ μέσου προβεβλημένων αἰσθητῶν θεωρίας,  
ταύτην δὲ γενέσθαι παντελῶς ἀμίχανον  
χωρὶς τῆς, αὐτῷ μὲν συγκεκριμένης  
τοῖς αἰσθητοῖς δὲ κατὰ φύσιν συγγενοῦς, αἰσθήσεως,  
εἰκότως,  
εἰ μὲν προσβαλῶν ἐνοχθεῖ τὰς ἐπιφανείαις τῶν ὄρατῶν,  
ἐνέργειαν εἶναι φυσικὴν τὴν συγκεκριμένην οἰόμενος αἴσθησιν,  
τῶν μὲν κατὰ φύσιν ἐκπέπτωκε νοητῶν<sup>15</sup>.*

Η αἴσθηση αναβιβάζει την κίνηση των αισθητῶν στον νου, ο οποίος τη μετασχηματίζει σε γνώση. Η γνώση είναι προϊόν συνεργίας αἴσθησης και νου. Την σχέση αισθητῶν και νοητῶν εικονίζει η σχέση σώματος και ψυχῆς:

*ψυχὴν μὲν εἶναι τῶν αἰσθητῶν, τὰ νοητά,  
σῶμα δὲ τῶν νοητῶν, τὰ αἰσθητά.  
καὶ ὡς ψυχὴν ἐνοῦσαν σώματι, τῷ αἰσθητῷ κόσμῳ τὸν νοητὸν εἶναι·  
καὶ τῷ νοητῷ τὸν αἰσθητὸν, ὡς σῶμα τῇ ψυχῇ συγροτούμενον  
καὶ ἓνα ἐξ ἀμφοῖν εἶναι κόσμον,  
ὥσπερ καὶ ἐκ ψυχῆς καὶ σώματος ἄνθρωπον ἓνα<sup>16</sup>.*

Για την συζυγία αισθητῶν και νοητῶν αρκεί να υπερβαίνεται η αυτονόμηση της αισθητηριακῆς λειτουργίας. Μόνο τότε τα αισθητά διατηροῦν την καθαρότητα και το πλήρες νοήματος κάλλος της δημιουργίας τους.

**2. Λόγος.** Η λειτουργία της αἴσθησης αποβαίνει τελικά μια λογικὴ λειτουργία: η αἴσθηση επικεντρώνεται αρχικά στην άμεση γνώση των αντικειμένων ὄντων, στην υλική τους υπόσταση, την μορφή ή το σχῆμα τους.

Όμως ο λόγος συγκεντρώνει τα δεδομένα των αισθησεων μεταμορφώνοντας την αισθητή εμπειρία σε επισημονική γνώση. Λειτουργεί έτσι ως σύνδεσμος ανάμεσα στην αἴσθηση και τον νου, ανάμεσα στην άμεση αισθητηριακή γνώση και την βαθιά γνώση της προσωπικῆς σχέσης. Αλλά ούτε η λογικὴ δύναμη του ανθρώπου εξαντλεί τις γνωστικῆς του δυνατότητες, μέση ὑπάρχουσα τύπων και ἀληθείας. Η γνώση ἢ ἐν μόνῳ τῷ λόγῳ κειμένη καὶ τοῖς νοήμασιν<sup>17</sup> ἔχει σχετικὸ χαρακτήρα, και δεν μπορεί να ταυτιστεῖ με την ἀλήθεια.

Τον μεσολαβητικὸ ρόλο του λόγου εκθέτει ωραία ο Μάξιμος ερμηνεύοντας αναγωγικά μια εικόνα από την Παλαιά Διαθήκη: πηγές ἔξω από την πόλη σχηματίζουν με τα ὑδάτά τους ἓναν ποταμὸ που περνάει μέσα από την πόλη και την χωρίζει στα δύο. Πηγές ἔξω από την πόλη εἶναι τα αισθητά ὄντα, που βρίσκονται ἔξω από την ψυχή: ὑδάτα των πηγῶν εἶναι τα νοήματα των αισθητῶν και ποταμὸς που διασχίζει την πόλη εἶναι η φυσικὴ θεωρία, η γνώση την οποία ο λόγος συνάγει από τα νοήματα των αισθητῶν. Ο ποταμὸς-λόγος διέρχεται μεθόριος νου και αἰσθήσεως: μεσολαβεῖ ὥστε η γνώση των αισθητῶν αφενός να μην ἀποξενώνεται από την νοερὴ δύναμη αφετέρου να μην εξαντλεῖται σε μία ἀπλή αισθητηριακὴ ἐνέργεια. Ο λόγος επιτυγχάνει έτσι την συνάφεια αἴσθησης και νου<sup>18</sup>.

Ο λόγος ευγενίζει και λογοποιεῖ τις αἰσθήσεις. Η καταρχὰς χρηστικότητα της αἴσθησης πλουτίζεται από την περιουσία του λόγου: έτσι, καθὼς η ψυχή οικειοποιεῖται τους πνευματικὸς λόγους που εντοπίζει στα αισθητά, ἀνάγονται οι αἰσθήσεις σε ἓνα ἐπίπεδο πλησιέστερο προς τον Θεό<sup>19</sup>.

Η δύναμη του λόγου επιτρέπει να συναχθεῖ η πολυμορφη ποικιλία των λόγων της κτίσης σε μία νόηση ἐνοειδῆ καὶ ἀπλῆν καὶ ἀδιάφορον. Αυτὴ η εκβολή της λογικῆς δύναμης στην νόηση εἶναι ὄντως ἔνωση λόγου και νου.

**3. Νους.** Η γνωστικὴ κίνηση του νου δεν περιορίζεται μόνο στην διανοητικὴ ἐνέργεια: ο νους συναίρει και υπερβαίνει το σύνολο των γνωστικῶν δυνάμεων, ἀντιπροσωπεύει την καθολικὴ γνωστικὴ δυνατότητα της ψυχῆς: εἶναι το ὄργανο της προσωπικῆς ἐκστασης του ἀνθρώπου προς τον κόσμο. Γι' αυτό και η γνώση του νου εἶναι καταρχὴν μια γνώση εμπειρικὴ.

Πρέπει, ὁμως, να τονίσουμε πως η εμπειρικὴ αὐτὴ γνώση υπερβαίνει και την κατακερματισμένη αισθητηριακὴ εμπειρία και την λογικὴ ἐπεξεργασία της. Ο νους, το θεωρητικὸν της ψυχῆς, εκτείνει την γνωστικὴ του λειτουργία πέρα από τις λειτουργίες και των σωματικῶν αἰσθησεων και του λόγου. Η γνώση του νου εἶναι γνώση κατ' ἐνέργειαν, ἀπαυση και ἀτέλεστη. Παρέχει συνολικὴ κατάληψη του αντικειμένου της.

Ο νους, ἀπελευθερωμένος από την πολυειδῆ γνώση των αισθητῶν, κατακτάει την ἀπλή και ενιαία γνώση. Αυτὴ η ανερωμήνευτη κίνηση του νου, αν και ἔχει εκκι-

νήσει από την αισθητηριακή εμπειρία και τη λογική πρόσληψη του κόσμου, καταταίνει ακριβώς λόγω του ενικού χαρακτήρα της σε μία γνώση του Θεού *ἐξ οὐδενός τῶν ὄντων*<sup>20</sup>.

Στην παρούσα ζωή, ενώ ο νους προσλαμβάνει τον κόσμο, ανακαλύπτει σ' αυτόν πολλές και διάφορες θείες ενέργειες, και διδάσκεται πως κάθε θεία ενέργεια υποσημαίνει τον Θεόν *ἀμερῶς ὄλον*<sup>21</sup>. Έτσι, ο ενικός χαρακτήρας του νου αντανακλά την ενότητα του Θεού.

**4. Ενότητα των γνωστικών κινήσεων της ψυχής.** Οι τρεις καθολικές κινήσεις της ψυχής, η αίσθηση, ο λόγος και ο νους, συνάγονται σε μία, ενεργοποιούνται συμπληρωματικά αλληλοπεριχωρούμενες:

*Ὁ τόν φαινόμενον κόσμον νοῶν, θεωρεῖ τόν νοούμενον*

*τυποῖ γάρ τῇ αἰσθήσει τά νοητά φανταζόμενος, καί κατά νοῦν σχηματίζει τοὺς θεαθέντας λόγους· καί μεταφέρει πρὸς μὲν αἴσθησιν*

*πολυειδῶς τοῦ νοητοῦ κόσμου τὴν σύστασιν·*

*πρὸς δε νοῦν, τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου*

*πολυπλόκως τὴν σύνθεσιν*

*καί νοεῖ, ἐν μὲν τῷ νοητῷ τόν αἰσθητόν,*

*μετενέγκας πρὸς τόν νοῦν τοῖς λόγοις τὴν αἴσθησιν·*

*ἐν δὲ τῷ αἰσθητῷ τόν νοητόν,*

*πρὸς τὴν αἴσθησιν ἐπιστημόνως τοῖς τύποις μετεγκλώσας τόν νοῦν*<sup>22</sup>.

Η αναλεκτική λειτουργία της αίσθησης την συνδέει με τις άλλες γνωστικές κινήσεις της ψυχής, αυτές που ασκούνται από τον λόγο και τον νου, σε μία ενιαία κίνηση της ψυχής προς την κτίση: η ψυχή προσεγγίζει το κάλλος της δημιουργίας συν λόγω κατά την αίσθησιν, ενώ ο λόγος παραμένει δεμένος στην απλότητα του νου. Με τη συνεργία του λόγου η αίσθηση εκπληρώνει τον μεσολαβητικό της ρόλο ανάμεσα στον άνθρωπο και τον κόσμο: *ανάγει τα αισθητά σχήματα και εἶδη σε λόγους πολύμορφους· από την πολυμορφία συνάγεται η ἐνοειδής καὶ ἀπλή καὶ ἀδιάφορος νόησις*. Έτσι, ο νους προσέρχεται και μελετά μέσω της αισθήσεως τα πράγματα<sup>23</sup>.

Η ενιαία κίνηση του νου προς τα αισθητά δεν έχει βέβαια τίποτε το κακό: *οὔτε ὁ νοῦς κακόν, οὔτε τὸ κατὰ φύσιν νοεῖν· οὔτε δὲ τὰ πράγματα, οὔτε ἡ αἴσθησις Θεοῦ γάρ εἰσι ταῦτα τὰ ἔργα*<sup>24</sup>. Στον βαθμό, μάλιστα, που επιτυγχάνεται από τον άνθρωπο η ενοποίηση των γνωστικών δυνάμεων (στον βαθμό που αποτρέπεται η αυτονόμησή τους), εκπληρώνει ο νους την απώτατη γνωστική στόχευση, την εύρεση του Θεού μέσα στον κόσμο. Η βαθμιαία αυθυπέρβαση της αίσθησης μέσα στον λόγο, του λόγου μέσα στον νου, και τέλος η ίδια η απόσβεση των νοητικών λειτουργιών γίνονται αναβαθμοί στην πορεία προς την θέωση, την υπέρ νόησιν ένωση με τον Θεό.

## ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Κεφάλαια περί αγάπης, PG 90, 1049B-C.
2. Πρὸς Θαλάσσιον..., PG 90, 268A-B. Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν... PG 91, 1216D.
3. Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν..., PG 91, 1248A.
4. Σχόλια εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν, 12. 34-37. Ἐτερα κεφάλαια, PG 90, 1425A-B. Εἰς τὸν νθ Ψαλμὸν..., PG 90, 868C.
5. Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν..., PG 92, 1248C.
6. ὁ.π., PG 91, 1248B. Πρὸς Θαλάσσιον..., PG 90, 257C.
7. Κεφάλαια περί αγάπης, PG 90, 1028A.
8. Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν..., PG 91, 1236A.
9. ὁ.π., PG 91, 1116D.
10. ὁ.π., PG 91, 1116A.
11. Κεφάλαια διάφορα..., PG 90, 1384A.
12. Πρὸς Θαλάσσιον..., PG 90, 356A-B.
13. Κεφάλαια διάφορα..., PG 90, 1384A.
14. Πρὸς Θαλάσσιον..., PG 90, 332C-D.
15. ὁ.π., PG 90, 595D-587A.
16. Μυσταγωγία, PG 91, 685A.
17. Πρὸς Θαλάσσιον..., PG 90, 752A και 621C.
18. ὁ.π., PG 90, 445D-456B.
19. ὁ.π., PG 90, 621 C.
20. Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν..., PG 91, 1112D-1113A.
21. ὁ.π., PG 91, 1257A-B.
22. Πρὸς Θαλάσσιον..., PG 90, 692D-693A.
23. Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν..., PG 91, 1216A-B. Πρὸς Θαλάσσιον..., PG 90, 461D-464A.
24. Κεφάλαια περί αγάπης, PG 90, 988C.

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Hans Urs Von BALTHASAR, *Kosmische Liturgie. Das Weltbild Maximus' des Bekenner's*, Einsiedeln 1961.
- Paul M. BLOWERS, *Gentiles of the Soul: Maximus the Confessor on the Substructure and Transformation of the Human Passions*, *Journal of Early Christian Studies* 4 (1996), σελ. 57-85.
- Χρήστος ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ, *Τὸ πρόσωπο καὶ ὁ ἔρωσ*. Θεολογικὸ δοκίμιο ὄντολογίας, Αθήνα 1976.
- Νικόλαος ΚΑΡΑΖΑΦΕΙΡΗΣ, *Ἡ περὶ προσώπου διδασκαλία ἁγίου Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ* (δ.δ.), Θεσσαλονίκη 1995<sup>2</sup>.
- Νικόλαος ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΣ, *Ἡ εὐχαριστιακὴ ὄντολογία* (Τὰ εὐχαριστιακὰ θεμέλια τοῦ εἶναι ὡς ἐν κοινωνίᾳ γίνεσθαι στὴν ἐσχατολογικὴ ὄντολογία τοῦ ἁγίου Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητῆ), Αθήνα 1992.
- Νίκος ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ, *Κόσμος, ἄνθρωπος, κοινωνία κατὰ τὸν Μάξιμο τὸν Ὁμολογητῆ* Αθήνα 1980.
- Δ. ΣΤΑΝΙΛΟΑΕ, *Εἰσαγωγή στὸ Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν... (στὰ Φιλοσοφικὰ καὶ Θεολογικὰ ἐρωτήματα)*, Αθήνα 1978.
- Χρήστος ΤΕΡΕΖΗΣ, *Ἡ θεολογικὴ γνωσιολογία τῆς Ὁρθόδοξης Ἀνατολῆς*, Αθήνα 1993.
- Lars THUNBERG, *Microcosm and Mediator. The theological anthropology of Maximus the Confessor*, Lund 1965.



# Η έννοια του χάους εις τον Αριστοτέλη και η θεωρία της αιωνίου ανακυκλήσεως του Νίτσε

Του ΒΑΣΙΛΗ ΜΑΚΡΥΠΟΥΛΙΑ  
δρ. Φιλοσοφίας

Εάν ασπασθούμε την πίστη ότι πρώτα υπήρξε το ον και μετά η φιλοσοφία, φθάνουμε αβίαστα στο συμπέρασμα ότι όλες οι θεωρίες της φιλοσοφίας οδηγούν στο **ον**, και βέβαια μεταξύ τους επικοινωνούν πλησιάζοντας όλο και πιο πολύ την οντολογική αλήθεια και πραγματικότητα. Από αυτή την άποψη όλες οι προσωπικές εκτιμήσεις των φιλοσόφων στα συστήματά τους αποτελούν κλίμακες που πορεύονται προς το ον. Όταν, λοιπόν, ο Αριστοτέλης στο έργο του «Περί ψυχής» μάς αναφέρει «*ίσως είναι αναγκαίο να διερευνήσωμε πρώτα μέσα σε ποιό από αυτά τα γένη βρίσκεται η ψυχή και τι είναι, εννοώ αν είναι ουσιάς μορφή και ουσία, ή ποιόν ή ποσόν, ή και κάποια άλλη από τις κατηγορίες που ξεχωρίσαμε, και ακόμη αν είναι κάτι από τα πράγματα που βρίσκονται στην κατάσταση του δυνάμει ή μάλλον κάποια ενδελέχεια*» (Αριστοτέλης, Περί ψυχής, εισ. μτφ. σχόλια Β. Τατάκης, Δαίδαλος, εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, 402β), θέτει τα θεμέλια μιάς έρευνας γύρω από την οντολογική θεμελίωση των μερών της φιλοσοφίας και του σκοπού αυτών. Σε αυτό λοιπόν το απόσπασμα διακρίνεται η απουσία της άμεσης γνώσης και η προσπάθεια νοητικής θεμελίωσης του οντολογικού ρόλου της ψυχής. Μήπως, όμως, αυτό σημαίνει ότι ο Αριστοτέλης – και όχι μόνον – κτίζει ένα σύστημα οντολογικά ανύπαρκτο, γνωσιολογικά υπαρκτό, προκειμένου να ωθήσει τους συνανθρώπους του προς την πορεία του όντος (στην οποία πορεία η ψυχή είναι το πρώτο στάδιο;) Μήπως, δηλαδή, ο άνθρωπος στην προσπάθειά του να «ξεγελάσει» το χάος, το μόνον αληθινά υπάρχον, προσπαθεί να δημιουργεί με τα πνευματικά του εργαλεία πράγματα που ο χρόνος (ο μεγάλος φρουρός του χάους) γρήγορα καταστρέφει; Ο Νίτσε ίσως κάτι τέτοιο υπενόησε όταν έγραψε: «Θλίψη είναι η γνώση: όσοι πλιότερο γνωρίζουν, πιο βαθιά κλαίνε για την μοιραία αλήθεια. Το δένδρο της ζωής

δεν είναι το δένδρο της γνώσης» (Ντάνιελ Λέβυ, *Φρ. Νίτσε*, Μτφ.: Αρης Δικαίου, εκδ. Λογοτεχνική, σελ. 30).

Αν λοιπόν κατ' αρχήν συμμαζέψουμε τα παραπάνω δυο αποσπάσματα, θα διαπιστώσουμε ότι διαθέτουν ένα κοινό γνωσιολογικό υπόβαθρο: και οι δυο φιλόσοφοι δεν θεωρούν ότι είναι θεωρητικά και πρακτικά κατοχυρωμένα η αρετή της γνώσης. Διαισθάνονται ότι πρέπει να αποδείξουν αυτό που θέλουν, διότι ίσως βρεθούν κάποιοι άνθρωποι οι οποίοι μπορεί να υποστηρίξουν κάτι το αντίθετο. Κατ' αυτόν τον τρόπο ο Αριστοτέλης θα μας δώσει επιχειρήματα για **το είναι** και τον τρόπο της ψυχής, ενώ ο Νίτσε θα ομιλήσει για τα όρια της γνώσεως και της βούλησης του ανθρώπου. Μήπως όμως και οι δύο στηρίζονται τέλος σε μια κοινή οντολογική κατάσταση πέρα από κάθε νοητική πρόσκαλη ή σφαίρα εφεύρεσης;

Ειδικότερα ο Νίτσε στο παρακάτω απόσπασμα φαίνεται να υπονοεί κάτι το τελείως διονυσιακό: **«ότι δηλαδή τίποτα δεν υπάρχει και όλα είναι πύργοι στην άμμο του μόνου υπάρχοντος όντος**. Όπως το ίδιο πρόσβευε και ο γερο-Σειληνός ο οποίος ύστερα από μεγάλη πίεση ομολόγησε: «*Η μόνη αλήθεια είναι το ότι δεν υπάρχει τίποτα*». Μέσα βέβαια από την τέλεια οντολογική κίνηση αποκτών νύχια –στηρίζουν τις μεταμορφώσεις του όντος– όμως τελικά μόνον το ον υπάρχει.

Θα μπορούσαμε άραγε να ισχυρισθούμε το ίδιο για τον μεγάλο Σταγειρίτη; Ότι δηλαδή πίστευε πως οι φιλοσοφικές δημιουργίες του πατρός Λόγου (Νους, Ψυχή, Ύλη κ.λπ.) είναι τελικά μόνον εικόνες ευμετάβολων οντολογικών δυνάμεων – ενεργειών οι οποίες ανάλογα με την κάθε οντολογική προσταγή εμφανίζονται και δημιουργούν. π.χ., μόνον για αυτή την μεταμόρφωση του όντος (Αγαθό - Φύση - Άνθρωπος) υπάρχει η θεωρία της ενδελέχειας, διότι σε κάποια άλλη

πιο προηγμένη μεταμόρφωση, το ον θα τη έχει χαρίσει από την αρχή στο μέγεθος που θα επικρατεί σε εκείνη την οντολογική μεταμόρφωση; Διαβάσουμε στα «*Μεγάλα Ηθικά*» (Αριστοτέλους, *Μεγάλα Ηθικά*, Εισαγωγή, μτφ., σχόλια Β. Νούλας, εκδ. Πατάκης, σελ. 171): «Θα απορούσε όμως κανείς αν αυτό το μετέφερε και στις αρετές. Όπως επειδή η λογική κυριαρχεί μερικές φορές στα πάθη (το είπαμε αυτό για τον εγκρατή) και τα πάθη δε, πάλι, κατ' αντιστροφή κυριαρχούν πάνω στη λογική (όπως συμβαίνει με τους ακρατείς). Επειδή λοιπόν το μη λογικό (άλογο) μέρος της ψυχής έχοντας την κακία κυριαρχεί στην λογική, όταν αυτή διάκειται ευνοϊκά (ο ακρατής δηλαδή είναι τέτοιος) και η λογική κατά τον ίδιο τρόπο όταν έχει φαύλη διάθεση θα κυριαρχήσει στα πάθη που διάκεινται ευνοϊκά και έχον την κατάλληλη αρετή». Το μεγάλο κενό στη φιλοσοφία του Αριστοτέλη είναι η παραδοχή μέσα στην απόρριψή του του μεγέθους του αλόγου. Τι είναι άλογο; Γιατί απορρίπτεται; Γιατί το λογικό υπερισχύει; Μήπως το ον ως ον, ευρισκόμενο πέρα από κάθε λόγο - μερισμό, είναι το υπέρλογο - άλογο, το οποίο όμως σε μια παρούσα μεταμόρφωσή του μας έστειλε μεγέθη που πρέπει να τα κατανεύουμε μέχρι κάποιος υπεράνθρωπος –σκοπός της παρούσης οντολογικής μεταμόρφωσης– μάς οδηγήσει σε εντελώς νέες καταστάσεις έως τη στιγμή της ολικής επαναφοράς στο ονχάος; Μήπως ο Αριστοτέλης είναι απλά ένας ταξιθέτης; Μήπως μια επόμενη μεταμόρφωση του όντος θα είναι η διαλεκτική σύνθεση του αλόγου και του παραλόγου; Άρα μήπως απλά ο Αριστοτέλης προετοίμασε τη θέση (Λογικό), ο Νίτσε την αντίθεση (Άλογο) σε μια νέα οντολογική σύνθεση του Υπερανθρώπου, ο οποίος πράγματι συνδυάζει το άλογο του όντος (πέρα από κάθε μερισμό, διότι ο λόγος είναι μερισμός) αλλά και τη συνδυαστική δύναμη του, ψυχής, σώματος, αποδεικνύοντας

ότι σε μια νέα οντολογική μεταμόρφωση τα πάντα θα είναι καινούργια;

Ας δούμε σε αυτό το σημείο την άποψη του Νίτσε για το παράλογο καθώς και την άποψη του Αριστοτέλους για το έλλογο. Αναφέρει λοιπόν ο Νίτσε (ό.π., σελ. 330): «*Εμείς οι φιλόσοφοι του πέραν του καλού και του κακού, αν θέλετε, εμείς που στην πραγματικότητα είμαστε ερμηνευτές και οιωνοσκόποι πονηρότατοι, εμείς οι θεατές των πραγμάτων της Ευρώπης, που μας δόθηκε να τοποθετηθούμε μπροστά σε ένα μυστηριώδες και αδιευκρίνιστο ακόμη κείμενο, και που η σημασία του αποκάλυπτεται όλο και πιο πολύ, πόσο μας είναι δύσκολο να σωπάσουμε, να κρατήσουμε, σφιγμένα τα χείλη μας, τη στιγμή που μέσα μας συνωθούνται όλο και πιο πολλές, όλο και πιο παράξενες αλήθειες που συγκεντρώνονται, ζητούν το φως, την ελευθερία, τον λόγο*». Πέρα από το καλό και το κακό σημαίνει πράγματι πολλά πράγματα. Αν δουλέψουμε παραγωγικά, θα διαπιστώσουμε ότι το καλό και το κακό ως αξίες ήταν απόρροια της θεωρίας περί αγαθού των Αρχαίων Ελλήνων και του Χριστιανισμού. Άρα, εάν καταργείς τις αξίες, καταργείς και τις θεωρίες που τις γέννησαν. Άρα, πηγαίνεις όχι μόνο πίσω από τις αξίες του καλού και του κακού, αλλά και από τις θεωρίες που τις γέννησαν. Συγχρόνως βέβαια και πολύ πιο μπροστά. Λογικά, δηλαδή, θεωρείς ότι η παρούσα μεταμόρφωση του όντος έχει εξαντηθεί ως δύναμη και ενέργεια, και έρχεται μια καινούργια, του αφαιρετικού Θεανθρώπου, ο οποίος έχοντας κάνει όλες τις κινήσεις του παρόντος κύκλου, είναι έτοιμος να υπάρξει ως κύριο μέγεθος σε μια νέα μεταμόρφωση του όντος. Άρα, σε μια πρώτη εκτίμηση οι θεωρίες του Αριστοτέλους –έστω σύμφωνα με τον άνθρωπο που θα ερμηνεύσει τον Νίτσε σύμφωνα με τον παρακάτω τρόπο– είναι οδοδείκτες στην οντολογική πορεία τού συνεχώς εξελισσομένου Υποκειμένου.

**Π**ριν όμως προχωρήσουμε περαιτέρω ας προσεξούμε τον τρόπο θεώρησης του ελλόγου από τον Αριστοτέλη (ό.π., 407a): «*Και είναι αναγκαίο ο νους να είναι τούτος κύκλος. Κίνηση, αλήθεια του νου είναι η νόηση, κίνηση του κύκλου η περιφορά. Αν λοιπόν η νόηση είναι περιφορά και νους θα ήταν ο κύκλος που έχει τέτοια περιφορά, τη νόηση. Και τι θα σκέφτεται δια*

αίωνα; Είναι, αλήθεια, ανάγκη αιώνα να σκέπτεται, αφού αιώνα είναι η περιφορά. Το λέγω αυτό γιατί οι σκέψεις που αναφέρονται σε πράξεις έχουν πέρατα (όλες, αλήθεια, γίνονται για κάτι άλλο), οι θεωρητικές πάλι έχουν όρια όμοια με εκείνα που έχουν τα επιχειρήματα, και κάθε επιχειρήματα είναι ορισμός ή απόδειξη». Άρα σύμφωνα με τον Αριστοτέλη ο νους είναι κύκλος. Δηλαδή όλα γυρίζουν σ' αυτόν. Άρα είναι ένα από τα πολλά οντολογικά σχήματα, διότι όταν ολοκληρωθούν οι οντολογικές του κινήσεις, θα δώσει στο τέλειο Υποκείμενο που θα παραχθεί, την ευθύγραμμη κίνηση προς τη νέα οντολογική κίνηση. Εκτός αν ο κύκλος πάντα υπήρχε και θα υπάρχει μέσα στην οντολογική απειρότητα. Επίσης κομβικό σημείο ερεύνης είναι η έννοια του «*αιώνιου*». Εάν σημαίνει παντοπινό αντιφάσκει διότι διαρκεί έως τη στιγμή που ο νους θα επιτύχει το σκοπό του, την αξιολογική ολοκλήρωσή του. Άρα μήπως εννοεί –με τον όρο αιώνα– το χρόνο που χρειάζεται ο νους για να εκπληρώσει την παρούσα οντολογική του αποστολή –τελείωσης του προσώπου– και την αρχή της επομένης; Ετυμολογικά η λέξη αιώνα έχει μεγάλη σχέση με το επίρρημα αιεί=πάντοτε. Όμως φαίνεται ότι όλα εννοούνται μέσα στα όρια του παρόντος αιώνος –όπως ακριβώς θίγεται και από τον Ρωμανό τον Μελωδό στον Ακάθιστο Ύμνο. Αν όμως τελικά τα πράγματα είναι κατά αυτόν τον τρόπο εννοούμενα από τον Σταγειρίτη, τότε το έλλογο σύστημα παίρνοντας ένα μόνον μέρος από το άπειρο υλικό του όντος, το βαπτίζει λόγο, και πάνω σε αυτό το χώμα και νερό κτίζει μια οντολογική μεταμόρφωση, η οποία διαρκεί μόνον όσο φθάνουν και επαρκούν τα υλικά. Το προϊόν αυτής της μεταμορφώσεως –επί του προκειμένου ο ενδελχής άνθρωπος– παίρνοντας καινούργια υλικά από την απειρία του όντος, θα προβεί σε νέες δημιουργίες κ.ο.κ.

Ας θεωρήσουμε και το παρακάτω απόσπασμα από τα Ηθικά Νικομάχεια του Αριστοτέλους (B, 1, 1-3) «*Δύο λοιπόν, όπως είδαμε είναι τα είδη της αρετής, η διανοητική και η ηθική. Η διανοητική αρετή χρωστάει και τη γένεση και την αύξησή της κατά κύριο λόγο στη διδασκαλία (γι' αυτό και εκείνο που χρειάζεται γι' αυτήν είναι η πείρα και ο χρόνος), ενώ η ηθική αρετή είναι αποτέλεσμα του έθους (και το ίδιο της το όνομα άλλωστε, μικρή μόνο διαφορά πα-*

*ρουσιάζει από τη λέξη έθος). Αυτό ακριβώς κάνει φανερό ότι καμμία ηθική αρετή δεν υπάρχει μέσα μας εκ φύσεως. Πραγματικά δεν υπάρχει πράγμα εφοδιασμένο από τη φύση με κάποιες ιδιότητες που να μπορείς να το συνηθίσεις, να αποκτήσει άλλες ιδιότητες». Πριν ομιλήσουμε για τον διπλό νου του Αριστοτέλους (ποιητικό-παθητικό) εδώ διαπιστώνουμε την μυστική σύνδεση που επιχειρεί ο Αριστοτέλης ανάμεσα στις λογικές και έλλογες δυνάμεις. Στη βάση τους καμμία δύναμη όπως πηγαίνουν από το ον δεν είναι ούτε λογική ούτε άλογη. Χαρακτηρίζονται τοιούτως σε σχέση. Εάν δηλαδή μία δύναμη προωθή τον άνθρωπο σε σχέση με τον εαυτό του, τους άλλους, την ενδελεία, το Αγαθό είναι έλλογη δύναμη. Η ίδια δύναμη εάν δεν πληροί τα παραπάνω είναι άλογη. Π.χ. η δύναμη του θάρρους μπορεί να χτίσει πολιτισμούς (Μ. Αλέξανδρος), μπορεί να καταστρέψει (Ηρόστρατος). Άρα η κοινή βάση του Αριστοτέλους είναι μια ενοποιητική δύναμη, ένα ον πέρα από τη δική μας κατάσταση, ιδέα - φύση - άνθρωπος. Πριν από αυτή την κατάσταση το ον είχε άλλη μεταμόρφωση, έπειτα θα έχει άλλη. Από την προηγούμενη κατάσταση όμως τίθεται το μεγάλο ερώτημα τι θα διαλέξει ο άνθρωπος; Εδώ επεμβαίνει ο Σταγειρίτης. Ας προσεξούμε ότι δεν δέχεται a priori φύση αλλά φύση ηθικής διαμορφωθείσα. Σαν να λέμε ότι από την προηγούμενη κατάσταση του όντος θα πρέπει πολύ προσεκτικά να επιλέξουμε τι θα γίνει φύση μας και τρόπος ζωής μας. Σ' αυτό το σημείο έγκειται όλη η φιλοσοφική προσπάθεια, ώστε ο έλλογος άνθρωπος να επιλέξει εκείνες τις δυνάμεις και ενέργειες οι οποίες θα τον προσδιορίσουν σε σχέση με την οντική εμφάνιση, Αγαθό - Αρετή - Πολίτης. Αυτή η συλλογή δυνάμεων θα είναι και η φύση του Υποκειμένου, η προσωπικότητά του. Όμως η μη ύπαρξη εκ φύσεως της ηθικής αρετής ίσως φανερώνει μία διαφορετική οντολογική προϋπαρξη του ανθρώπου, ο οποίος έλλογα πια θέλει να προσαρμόσει την ύπαρξή του σε νέα οντολογικά δεδομένα στα οποία η ηθική ως φορέας αξιών λαμβάνει σημαντικό ρόλο.*

Ίσως λοιπόν σε αυτό το σημείο ο Νίτσε συναντάται με τον Σταγειρίτη φιλόσοφο, διότι μέσα από συνεχείς διαμορφώσεις της φύσης του, ο άνθρωπος πρόκειται κάποτε να ανακαλύψει το κοινό υπόβαθρο αυτών, το πραγματικό

ον, το οποίο πριν την ανακάλυψή του φαντάζει ως χάος, ως σειρά πολλών μεταμορφώσεων. Και όμως πιθανώς είναι το μόνον παραμόνιμον στοιχείον μέσα στις μεταμορφώσεις των διαστάσεων.

Εάν οντολογικά ευσταθεί το ότι υπάρχει ένα κοινό υπόβαθρο πάνω στο οποίο όλα εξελίσσονται και εκεί όλα θα γυρίσουν τότε όλα τα φιλοσοφικά συστήματα επικοινωνούν μεταξύ τους έχοντας κοινή αρχή και τέλος: την οντολογική τους καταλλαγή. Εάν ο Νίτσε πίστευε στην διά της ανακυκλώσεως επιστροφή του ανθρώπου στο χάος, ή τουλάχιστον σε μια επομένη μεταμόρφωση του όντος στην οποία μόνον ο Υπεράνθρωπος θα μπορούσε να επιβιώσει ο Αριστοτέλης φαίνεται –ειδικότερα με την ηθική του θεωρία– να προσπαθεί να εμψύσει στον άνθρωπο όλα εκείνα τα οποία θα τον βοηθήσουν σε αυτό το ταξίδι. Πιο συγκεκριμένα ο μερισμός του Νοός από τον Αριστοτέλη σε «ποιητικό» και «παθητικό» στρώνει το έδαφος στα παρακάτω λόγια του Γερμανού φιλοσόφου (ό.π., σελ. 23, 49): «*Τι αναζητούμε, είχε γράψει στην αδελφή του, τη γαλήνη, την ευτυχία; Όχι, μόνον την αλήθεια, όσο τρομαχτική και κακή μπορεί να είναι... Ο Θεός ο ένας και τρισυπόστατος δεν είναι αυτό που μου λένε. Η Τριάδα περιλαμβάνει τον Πατέρα, τον Υιό. Μα το Αγιο Πνεύμα είναι ένα σφαλερό όνομα, ή ένα όνομα σφαλερά ενοημένο. Το τρίτο μέρος είναι ο Διάβολος. Έγκειται στο Θεό λοιπόν όπως έγκειται και σε μας και το χρέος του καθενός από εμάς όπως και του Θεού είναι να αποκαταστήσουμε το Απόλυτο με τον προσηλυτισμό του Διαβόλου*». Για τον Αριστοτέλη αναφέρεται (Αντ. Μ. Ισηγόνης, *Μαθήματα φιλοσοφίας*, Αθήνα, σελ. 79) «*Διακριτικόν τέλος γνώρισμα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ὁ νοῦς, τοῦ ὁποίου διαστέλλει ὁ Ἀριστοτέλης δύο εἶδη: τὸν ποιητικὸν νοῦν, καὶ τὸν παθητικόν. Ὁ πρῶτος εἶναι χωριστός τοῦ σώματος, καὶ συνεπῶς ἀθάνατος. «Καὶ οὗτος ὁ νοῦς χωριστός καὶ ἀπαθής καὶ ἀμιγής, τῆ οὐσίας ὧν ἐνεργεῖα... χωρισθεῖς, δ' ἐστὶ μόνον τοῦθ' ὄπερ ἐστὶ, καὶ τοῦτο ἀθάνατον καὶ αἰδιδιον. Τοῦναντίον ὁ παθητικὸς νοῦς εἶναι φθαρτός*».

Αν θεωρήσουμε την απειρία του πραγματικού όντος θα καταλάβουμε ότι εκεί δεν χρειάζεται κανενός είδους φιλοσοφική κατοχύρωση ηθικής, η οποία από τη φύση της αποτελεί δέσμευση των ανθρωπίνων δυνάμεων. Επίσης

στο πραγματικό ον η φύση όλων των πραγμάτων –φύση εννοούμενη ως σύνολο δυνάμεων και αποστολών– είναι ήδη υπάρχουσα και τέλεια. Άρα η προσπάθεια του Αριστοτέλη να ξεκαθαρίσει το λογικό από το άλογο, συνδέοντας το νου με το ήθος, διαμορφώνοντας μια νέα φύση πέρα από κάθε τι το πιθανώς προϋπάρχον, αποκαλύπτει την ανθρώπινη προσπάθεια ενός απέλπιδος προσωπικού προσδιορισμού μέσα στην δίνη του όλου όντος. Υπερήφανος ο Αριστοτέλικός άνθρωπος πιστεύει ότι μπορεί να σταθεί ὀρθῶς λογικά ἔναντι του όντος. Όμως οι διχοτομήσεις του Αριστοτέλους τον προδίδουν. Διότι είναι φανερό ότι το ον πέρα από κάθε διαχωρισμό θα αποκαταστήσει την αρχέγονη ενότητα, πέρα από το λογικό-άλογο, ηθικό-ανήθικο, το όντως υπάρχον (χάος-όλον-ον) παίρνει από κάθε μεταμόρφωσή του την τέλεια παράμετρο και προχωρεί προς την αποκατάστασή του. Ο Αριστοτέλης ωριμάζει τόσο τον άνθρωπο ώστε κάποιος Νίτσε να μη φοβηθεί να αντικρύσει το ον, το χάος, την πραγματική πατρίδα όλων, την αληθινά προϋπάρχουσα φύση όλων, η οποία ως αυθύπαρκτη δεν χρειάζεται κανέναν πρόσκαιρο Αριστοτέλη ρυθμιστή.

Ειδικότερα τα αποσπάσματα που σημειώσαμε αμέσως παραπάνω, φανερώνουν μία πολύ δημιουργική αντίθεση ανάμεσα στον Αριστοτέλη και στο Νίτσε, το οποίο όμως θα μπορούσε να θεωρηθεί ως σημείο τομής τους. Ο Αριστοτέλης προσπαθεί να κλείσει τον άνθρωπο στο αξιολογικό ζεύγος νους - ήθος, ενώ ο Νίτσε να τον απελευθερώσει από αυτό –πιστεύοντας ότι στην πορεία του πραγματικού όντος μία ανώτερη κατάσταση έχει δημιουργηθεί για τον πραγματικά υπεράνθρωπο. Ίσως γι' αυτό το λόγο ο Σταγειρίτης προβαίνει σε συνεχείς διχοτομήσεις, με κορυφαία αυτή του ποιητικού - παθητικού νοός. Διότι γνωρίζει ότι το όντως ον για λίγο –κάποιους αιώνες μπροστά στην δική του αιωνιότητα– επέτρεψε την παρούσα μεταμόρφωση Θεός-Φύση-Άνθρωπος. Επειδή όμως όλες οι παράμετροι αυτής της μεταμόρφωσης είναι οντολογικά εξαρτώμενες από την προηγούμενη, υπάρχει κατ' αρχήν ένα ανώτερο μέγεθος - ενθύμιο της προηγούμενης τελείας καταστάσεως –η τέλεια παράμετρος του προηγούμενου οντολογικού σώματος που μεταφέρεται εις την επομένη προκειμένου να την οι-

κοδομήσει, δίνοντας συγχρόνως και μια κινητική της μορφή πιο πρακτική. Αναφερόμαστε βέβαια στον ανώτερο νου ο οποίος είναι κληρονομία ανωτέρων οντολογικών καταστάσεων –μόνον για λίγους όμως (και αυτό είναι το άλογο, διότι οι πολλοί θα έμειναν έξω), καθώς και στον παθητικό νου ο οποίος μέσα από το ήθος κάνει προσιτό το ον στους πολλούς.

Ενώ λοιπόν ο Αριστοτέλης κάνει την προσπάθεια να λειτουργήσει όχι τον ανώτερο οντολογικά νου ο οποίος ίσως απελευθέρωνε από τον παρόντα κύκλο τον άνθρωπο, ο Νίτσε πίσω από τον αφορισμό του Σατανά-Διαβόλου βλέπει μια προηγούμενη οντότητα η οποία ενωμένη με την τέλεια παράμετρο της παρούσης μεταμόρφωσης –υπεράνθρωπο– μπορεί να χαράξει την επομένη οντολογική ανώτερη διάσταση. Είναι φανερό ότι ο Σταγειρίτης φιλόσοφος, βλέπει το ον όμως με την ηθική του κυρίως φιλοσοφία προσπαθεί να τελειοποιήσει μια σαφώς κατώτερη οντική κατάσταση, η οποία μόνον αν ενεργοποιηθεί τα υπέρλογα - χαώδη μέρη της θα αποκατασταθεί πραγματικά. Αυτή η διαρχία του Αριστοτέλους, αποδεικνύεται από το ότι συνεχώς χωρίζει την **ουσία** από τα **συμβεβηκότα**, τον **πρώτο Νου** από τον **παθητικό**, την **πρώτη φιλοσοφία** από τις **επόμενες**. Ίσως γιατί ήξερε ότι μόνον τα «πρώτα» θα επιβιώσουν στη δίνη του όλου-όντος.

Ο Νίτσε όμως δεν φοβάται να καταργήσει την παρούσα κατάσταση, χάριν του πραγματικού όντος. Προχωρεί μάλιστα στον πλήρη απο-Αριστοτελισμό μέσα από την αποητικοποίηση-απελευθέρωση του ανθρώπου, καθώς και μέσα από την υιοθέτηση του Διονυσιακού αλόγου στοιχείου, το οποίο είναι ο στενός δρόμος ο οδηγών εις την αλήθειαν του πραγματικού όντος. Το οποίο ούτως ή άλλως είναι ό,τι υπάρχει πέρα από κάθε πρόσκαιρη ανθρώπινη δημιουργία.

#### ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Αριστοτέλους, *Περί Ψυχής*, μτφ. Β. Τατάκης, Δαίδαλος, εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος.
2. Αριστοτέλους, *Ηθικά Μεγάλα*, μτφ. Β. Νούλας, εκδ. Πατάκης.
3. Ντάνιελ Λέβυ, *Νίτσε*, μτφ. Άρης Δικταίος, εκδ. Λογοτεχνική.
4. Α. Ισηγόνη, *Μαθήματα Φιλοσοφίας*, Αθήνα 1960.

# ΟΙ ΠΕΡΙ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΓΡΑΦΕΣ ΠΕΡΙΗΓΗΤΡΙΩΝ ΤΟΥ 17ου, 18ου και 19ου ΑΙΩΝΑ

Της ΕΙΡΗΝΗΣ ΚΑΜΠΕΡΙΔΟΥ

*Λέκτορα Κοινωνιολογίας στο ΤΕΦΑΑ Πανεπ. Αθηνών*

## 1. Η γυναικεία περιήγηση

Τα έργα, τα ταξιδιωτικά χρονικά, τα προσωπικά ημερολόγια και οι επιστολές δυτικών περιηγητριών του 17ου, 18ου και 19ου αιώνα, που δεν έχουν δει το φως της δημοσιότητας, σε σύγκριση με εκείνα των περιηγητών, μας προσφέρουν ένα ανεξερεύνητο, πρωτότυπο και αδημοσίευτο υλικό, και μία γυναικεία οπτική και προσέγγιση της Οσμμανικής πραγματικότητας. Χιλιάδες γυναίκες<sup>1</sup>, Αγγλίδες, Γαλλίδες, Γερμανίδες, Σουηδέζες, Ελβετίδες, Αυστριακές και Αμερικανίδες περιηγήθηκαν, εξερεύνησαν, επισκέφτηκαν, φιλοξενήθηκαν, έζησαν ως μόνιμοι κάτοικοι, υπηρέτησαν ή εργάστηκαν ως εθελόντριες, ως ιεραπόστολοι, ως εκπαιδευτικοί, ως νοσοκόμες, ως ζωγράφοι, ως γκουβερνάντες, ως καμαριέρες, ως υπηρέτριες ή ως συνοδοί γυναικών της δυτικής ελίτ και της Οθωμανικής ελίτ, σε κατεχόμενες από τον τουρκικό ζυγό περιοχές που εθεωρούντο, κατά τις μαρτυρίες τους, βάρβαρες και επικίνδυνες για το γυναικείο φύλο, όπως η Μικρά Ασία, ο Πόντος, η Κύπρος, η Ελλάδα, κ.ά.

Το φαινόμενο της γυναικείας περιήγησης στις Οθωμανικές επικράτειες, που σημείωσε σημαντική αύξηση τον 19ο αιώνα, ήταν μία καινοτομία, μία απελευθερωτική εμπειρία, μία πολιτισμική χαρακτήρα έκφρασης ελευθερίας, ιδιαίτερα αντιληπτό αν λάβουμε υπόψη ότι ακόμα και η δυτική μεσαία τάξη κατέκρινε την γυναικεία περιήγηση ή το ταξίδι εκτός Ευρώπης και περιόριζε την γυναικεία δραστηριότητα στην δική της έμφυλη σφαίρα και έμφυλα σύνορα. Σε αυτό το σημείο πρέπει να υπογραμμίσουμε, ότι το γυναικείο ενδιαφέρον για την Ανατολή δεν είχε θεσμικά πλαίσια. Οι περιηγήτριες κινούνταν έξω από τα επίσημα δίκτυα και κέντρα εξουσίας, αρμοδιοτήτων και οργάνωσης. Η εμπειρία των γυναικών στην Ανατολή είχε κυρίως ιδιωτικό χαρακτήρα, δηλαδή ήταν προσωπική επιλογή και δεν συνδεόταν από οποιασδήποτε μορφή θεσμικής υποστήριξης. Εν ολίγοις, οι περιηγήτριες δεν ήταν αξιωματούχοι κάποιας διπλωματικής, αρχαιολογικής ή στρατιωτικής αποστολής· εκτός από τις εθελόντριες Γαλλίδες, Αγγλίδες και Γερμανίδες νοσοκόμες και καλόγριες, ή τις έμμισθες Γαλλίδες και Αγγλίδες νοσοκόμες κατά την διάρκεια του Κριμαϊκού

Πολέμου (1853-1856), οι οποίες στην ουσία, αν και παρείχαν κάποιες συγκεκριμένες υπηρεσίες 'συμπλέουσες' με την πολιτική της χώρας τους, στην πραγματικότητα βρισκόνταν έξω από τα πολιτικά κέντρα εξουσίας της αποικιακής, αποικιοκρατικής πολιτικής. (Καμπερίδου 2003)

Οι περιηγήτριες, όπως και οι περιηγητές, υπήρξαν μάρτυρες ιστορικών γεγονότων, όπως της καταστροφής του ναού της Αθηνάς, της κατάληψης της Αθηνάς από τους Βενετούς (1687), της κατάληψης του Νεγρεπόντε (Ευβοίας) (1688), και της αρπαγής των μαρμάρων του Παρθενώνα από τον Λόρδο Έλγιν. (Καμπερίδου 2002:Α'29-32) Εισχώρησαν στις οικίες και στην καθημερινή ζωή των υποτελών-υπόδουλων λαών, όπως των Ελλήνων, των Εβραίων, των Αρμενίων, και όχι μόνο. Φιλοξενήθηκαν, επισκέφτηκαν ή εργάστηκαν σε χαρέμια που αντιστοιχούσαν σε όλο το φάσμα της κοινωνικής στρωμάτωσης των Οθωμανών Τούρκων. Ο γυναικείος λόγος, οι μαρτυρίες των περιηγητριών καθώς και εκείνες των έγκλειστων στα χαρέμια εξισλαμισμένων σκλάβων, αποτελούν πλούσιο ερμηνευτικό κέντρο κατανόησης της Οθωμανικής κοινωνίας και πολύτιμη πηγή πληροφόρησης για την πραγματική καθημερινή ζωή και θέση της γυναίκας στις Οθωμανικές επικράτειες. (Καμπερίδου 2002: Α',Β')

Η γυναικεία οπτική και προσέγγιση, όπως η σύγκριση και ταύτιση των περιηγητριών με το 'Άλλο', ιδίως με τις έγκλειστες στα χαρέμια γυναίκες διαφόρων εθνικοτήτων, τοποθετεί την έμφυλη διάσταση, τον έμφυλο λόγο και την έμφυλη αλληλεγγύη στο προσκήνιο, υπερβαλαγγίζοντας και πολλές φορές καταλύοντας τους πολιτισμικούς φραγμούς του Ισλάμ. Η γυναικεία οπτική αντανάκλαται έντονα στον γυναικείο λόγο, δηλαδή με την εφεύρεση και χρήση όρων όπως, "wo-manity" (γυναικότητα), αντί του αγγλικού όρου humanity (ανθρωπότητα) που προσδιορίζει και τα δύο φύλα, καθώς και "slavedom" (δουλοευθερία), δηλαδή ο συνδυασμός των όρων δουλεία και ελευθερία. Χρησιμοποιούν όρους όπως "woman-kind" αντί για mankind (ανθρωπότητα), «βιασμός» (rape) και «προνομιακός βιασμός» (privileged rape), όρος που χρησιμοποιήθηκε

πρώτη φορά τον 18ο αιώνα από την περιηγήτρια Mrs. Maria Guthrie. (*Καμπερίδου 2002: Α'13-18*) Περιηγήτριες αγοράζουν Ελληνίδες και Ευρωπαϊές σκλάβες από τα σκλαβοπάζαρα και τις απελευθερώνουν. (*Καμπερίδου 2002: Α'100,129-133*). Αντιπροσωπευτική ένδειξη αυτής της έμφυλης αλληλεγγύης αποτελεί η συνήθεια ή η καθιερωμένη τακτική της Πριγκίπισσας της Ουαλίας, Καρολίνας, να αγοράζει σκλάβες κατά την διάρκεια των περιηγήσεών της. Στην Αθήνα, το 1816, η Πριγκίπισσα της Ουαλίας, Καρολίνα, η τότε μελλοντική Βασίλισσα της Μεγάλης Βρετανίας, αγοράζει τρεις Ελληνίδες σκλάβες και τις απελευθερώνει. Προικίζει τις δύο, οι οποίες παντρεύθηκαν λίγο αργότερα, αλλά η τρίτη Ελληνίδα, που απελευθέρωσε από την δουλειά η Πριγκίπισσα, το 1816, σκοτώθηκε το 1824, στην σφαγή του Μεσολογγίου. (*Celine 1849: Α' 117*) Επιπρόσθετα, σύμφωνα με τις μαρτυρίες της Louise Demont (1821: 409) και της Celine ή Countess Stephano (1849: Α' 28), οι οποίες συνόδευαν την Πριγκίπισσα της Ουαλίας στις περιηγήσεις της, ένας μεγάλος αριθμός Ευρωπαίων κρατούνταν ως σκλάβοι στην Τυνησία και επωλούντο στο σκλαβοπάζαρο εκεί. Η Πριγκίπισσα Καρολίνα, το 1816, αγόρασε και απελευθέρωσε 100 σκλάβες από αυτό το σκλαβοπάζαρο. Στην συνέχεια, στο Κάιρο αγόρασε και απελευθέρωσε έξι άλλες γυναίκες αγνώστων εθνικοτήτων. (*Celine 1848: Α' 78*)

## 2. Περιηγήτρια στο Άγιο Όρος:

«On Lady Stratford's visit to Mount Athos»

Οι περιηγήτριες διεισδύουν στα τζαμιά μεταμφιεσμένες ως άνδρες ή ως μουσουλμάνες, ανάλογα με τις απαγορεύσεις κάθε εποχής. Εκτός από τα χαρέμια, εισχωρούν στα γυναικεία λουτρά και σε όλους τους τόπους συνάντησης των Οθωμανίδων και των υπόδουλων λαών, και όχι μόνο. Μία περιηγήτρια επισκέπτεται και τα μοναστήρια του Αγίου Όρους! (*Καμπερίδου 2002: Α'*)

Εν ολίγοις, οι περιηγήτριες δεν αγνόησαν μόνο τους αναρίθμητους κινδύνους και τις δύσκολες συνθήκες των ταξιδιών των εποχών τους για να γευθούν την απελευθερωτική τους εμπειρία, δηλαδή τους κουρσάρους, τους πειρατές, τους ληστές, τις φουρτούνες των θαλασσών, την πανούκλα και την χολέρα. Ούτε τις επιπτώσεις της ανακάλυψης της διείσδυσής τους στα τζαμιά μεταμφιεσμένες ως Μουσουλμάνες ή ως άνδρες. (*Καμπερίδου 2002: Α' 25-28*) Μία Αγγλίδα 'αμεταμφίεστη' επισκέφθηκε και ξεναγήθηκε στο Άγιο Όρος. Επισημαίνουμε ότι εισχώρησε και ξεναγήθηκε, ως γυναίκα, στα μοναστήρια του Αγίου Όρους, και όχι μεταμφιεσμένη ως άνδρας!! (*Blunt 1878: Β' 313*)

«Απαγορεύεται στις γυναίκες και στα ζώα θηλυ-

κού γένους να εισχωρήσουν στα εδάφη του Ιερού Βουνού», γράφει η Fanny Janet Sandison Blunt (1878: Α' 313), κόρη του Άγγλου Πρέσβη της Κωνσταντινούπολης και αργότερα σύζυγος του Άγγλου Πρέσβη της Θεσσαλονίκης με 50 χρόνια παραμονής και περιηγήσεων στις Οθωμανικές επικράτειες (1848-1899). Η Blunt επισημαίνει ότι αυτή η απαγόρευση παραβιάστηκε ανοικτά από την Lady Stratford, η οποία επισκέφθηκε και ξεναγήθηκε στα μοναστήρια του Αγίου Όρους, κατά την διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου (1853-1856). Σύμφωνα με την Blunt, αυτή η απαγόρευση είχε σχέση, κατά κάποιον τρόπο, με τις επιπτώσεις της περιέργειας της συζύγου του Λωτ, η οποία είχε τιμωρηθεί για αυτήν της την περιέργειά, όταν μεταμορφώθηκε σε στήλη άλατος. «*Την ίδια τιμωρία*», όπως γράφει η Blunt, «*πρόσμεναν οι μοναχοί του Αγίου Όρους να υποστεί οποιαδήποτε περιπετειώδης κόρη της Εύας*», όπως η Lady Stratford, «*που θα τολμούσε να παραβιάσει τα ιερά τους σύνορα. Αυτή η δεισιδαιμονία, όμως, έχασε την ισχύ της, όταν η Lady Stratford επισκέφθηκε τα μοναστήρια κατά την διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου, ενώ ορισμένοι μοναχοί έτρεμαν περιμένοντας την μεταμόρφωσή της (σε στήλη άλατος), μέχρι που είχαν την ανακούφιση/ ικανοποίηση να την δουν να εγκαταλείπει τα επικίνδυνα εδάφη του Ιερού Βουνού με πλήρη κατοχή των χαρισμάτων της κομψότητας που την χαρακτήριζαν*» καταλήγει η Blunt. (1878: Α' 313)

## 3. Η ιδιαίτερη ευαισθητοποίηση των γυναικείων μαρτυριών για αυτούς που εθεωρούσαν απογόνους των Αρχαίων

Παρατηρείται μία ιδιαίτερη ευαισθητοποίηση στις γυναικείες μαρτυρίες, όσον αφορά το θέμα της υποδούλωσης και του εξανδραποδισμού, από τον Τουρκικό ζυγό, αυτών που αποκαλούσαν απογόνους των Αρχαίων Ελλήνων, που συμβάλλει στην επικέντρωση του γυναικείου λόγου στο Ελληνικό στοιχείο, συγκριτικά με τις περιγραφές τους για άλλους υπόδουλους λαούς και υπηκόους των Οθωμανικών επικρατειών (*Καμπερίδου 2002: Β', Καμπερίδου 1993*). Εν ολίγοις, οι λόγοι που ώθησαν τις περιηγήτριες να επικεντρώσουν μεγαλύτερη προσοχή ή να παρέχουν περισσότερο υλικό, στα έργα τους, στον Ελληνισμό, συγκριτικά με άλλους υπόδουλους λαούς, μπορούν να αναζητηθούν στον ευρύτερο ρόλο που έπαιξε στις κοινωνίες, ο απόηχος του αρχαίου Ελληνικού πολιτισμού. Οι περιηγήτριες, και ιδιαίτερα εκείνες του 19ου αιώνα, όπως και οι περιηγητές, ήταν επηρεασμένες από τον «*Ελληνικό Πυρετό*» (Larrabee 1957), δηλαδή το μεγάλο φιλελληνικό πνεύμα και ρεύμα της εποχής τους- τον

**ρομαντισμό και την εξιδανίκευση για την Ελλάδα, που, κατά την εκτίμησή τους, υπήρξε η κοιτίδα του πολιτισμού και της δημοκρατίας, η Ελλάδα των αρχαίων φιλοσόφων, του Ομήρου και των απογόνων των Αρχαίων, οι οποίοι είχαν καταφέρει μετά από 400 χρόνια δουλείας να διατηρήσουν την εθνική τους συνείδηση, αλλά και να εξεγερθούν παρόλο που και άλλοι λαοί αγωνίσθηκαν και εκείνοι σκληρά για την εθνική τους ανεξαρτησία.** Έτσι ευαισθητοποιημένοι, οι Δυτικοί, πέραν της αποστολής μη κυβερνητικής Αγγλικής, Γαλλικής και Αμερικανικής οικονομικής βοήθειας στον υπόδουλο Ελληνισμό, κατά την διάρκεια του Ελληνικού εθνικο-απελευθερωτικού αγώνα (της Ελληνικής Επανάστασης) και των εξεγέρσεων που ακολούθησαν, έφταναν και οι ίδιοι, γυναίκες και άνδρες, σε μεγάλους αριθμούς, για να βοηθήσουν και να συμμετάσχουν στον εθνικο-απελευθερωτικό αγώνα του Ελληνισμού κατά του Τουρκικού ζυγού. (*Larrabee 1957, Καμπερίδου Β' 2002*)

Οι γυναικείες μαρτυρίες που ακολουθούν, αποτελούν αντιπροσωπευτικά δείγματα αυτού του φιλελληνικού ρεύματος, αυτού του «Ελληνικού Πυρετού» και αυτής της ιδιαίτερης ευαισθητοποίησης για εκείνους που εθεωρούσαν απογόνους των Αρχαίων Ελλήνων:

Ως απόγονοι των Αρχαίων Ελλήνων, προσδιορίζει τους Αθηναίους, τον 17ο αιώνα, η Σουηδέζα περιηγήτρια Anna Akerhjelm (1642-1688), η οποία συνόδευε, ως «κυρία επί των τιμών» την Countess Koenigsmaark (Kathryn Carlotta de la Gardie), σύζυγο του Κόμη Koenigsmark, σε όλες τις περιηγήσεις της. Η Anna Akerhjelm, σε επιστολή της προς τον αδελφό της, με ημερομηνία 18 Οκτωβρίου 1687, γράφει: «**Ήθελα να ξέρω, αγαπητέ αδελφέ, πώς σας φαίνεται που βρίσκομαι τώρα στην Αθήνα, στην πόλη αυτή που είναι η πηγή όλων των πολιτισμών και της Ρώμης. Αλλά αν θέλετε να σας πω την αλήθεια, οι εγχώριοι (οι Αθηναίοι) δεν γνωρίζουν περί των προγόνων τους όσα οι ξένοι.**» Η Anna Akerhjelm και η Countess Koenigsmaark συνόδευαν τον Κόμη Koenigsmark στην Αθήνα κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του, και υπήρξαν μάρτυρες της κατάληψης της Αθήνας από τους Βενετούς και της καταστροφής του ναού της Αθηνάς.

«*Το φρούριο βρίσκεται πάνω στο βουνό [...] Πόσο λυπήθηκε η Αυτού Μεγαλειότης, (Count Otto Guillaume Koenigsmaark) που κατέστρεψε τον ωραίο ναό που υπήρχε εκεί τρεις χιλιάδες χρόνια και ονομαζόταν ο ναός της Αθηνάς [...] οι βόμβες έφεραν τέτοιο αποτέλεσμα που αυτός ο ναός δεν θα μπορέσει ποτέ πλέον να αποκατασταθεί στον κόσμο.*» καταλήγει η Akerhjelm. Κατά την πολιορκία της Αθηνάς, από τον

Κόμη Koenigsmark, όπως επεσήμανε στην επιστολή της η Σουηδέζα περιηγήτρια, μία βόμβα έπεσε επάνω στον αρχαίο ναό της Αθηνάς, τον οποίο οι Τούρκοι είχαν μεταμορφώσει σε τζαμί, και στον οποίο ναό είχαν εγκαταστήσει και μία πυριτιδαποθήκη. Παρατηρεί, επίσης, ότι ολόκληρος ο ναός, καθώς και ένα μεγάλο κομμάτι της πόλης της Αθήνας καταστράφηκαν τελείως και από τότε η πόλη της Αθήνας ήρθε στα χέρια των Χριστιανών.

Στις Σπέτσες, η διεθνώς διακεκριμένη στην εποχή της συγγραφέας Dora d'Istria επισκέφθηκε την οικία και τους απογόνους της Μπουμπουλίνας. Στα έργα της, η Dora d'Istria επικεντρώνει την προσοχή της στο πατριωτικό και εθνικό πνεύμα των Ελληνίδων, οι οποίες, παρατηρεί, συμμετείχαν ενεργά στους εθνικο-απελευθερωτικούς αγώνες και προτιμούσαν να πεθάνουν παρά να γίνουν σκλάβες των Τούρκων (*D'Istria 1861:267-443*). Σε άλλο έργο της αναφέρει τις Σουλιώτισσες, τις γυναίκες του Μεσολογγίου, τις γυναίκες των Κλεφτών, και την Μαντώ Μαυρογένους. (*D'Istria 1863:109-110*). Όσον αφορά τις Σουλιώτισσες, η Αγγλίδα περιηγήτρια Frances Maclellan, στην Κέρκυρα, το 1835, δηλώνει ότι «*απολάμβανε να διηγείται τις ιστορίες αυτών των γενναίων γυναικών στις Αγγλίδες κυρίες που ζούσαν μέσα στην άνεση και στην ασφάλεια των σπιτιών τους.*»

Η Celine ή η Countess Stephano, που βρισκόταν στην Χίο το 1817, όταν επισκέφτηκε την Χίο το 1827, πέντε χρόνια μετά την Σφαγή του 1822, γράφει: «**Αλίμονο! Κακότυχη χώρα! Πέντε χρόνια (1822) αργότερα, ήταν η μοίρα σου να πέσεις κάτω από το βάροςο χαντζάρι (ή γιαταγάνι) του Τούρκου, ενώ οι Ευρωπαϊκές Δυνάμεις παρακολουθούσαν ασυγκίνητες. Παγερά θυσιάστηκες στο θέμα της πολιτικής ισορροπίας, και αφέθηκες να καταστραφείς, παρά τον ευγενή πατριωτισμό των ηρωικών παιδιών σου. Ο Ισλαμισμός, αυτή η ανωμαλία στον πολιτισμό του σύγχρονου καιρού, είναι αδυσώπητος, και το μολυβδαίνιο του χαντζάρι καταστέλλει την μεγαλοφύα του πιο ευγενικού έθνους πάνω στην γη. Η κατακτημένη Ελλάδα συνήθισε τον ζυγό της δουλείας και η πρόσφατη απελευθέρωσή της, για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, δεν θα την επαναφέρει στην κατάσταση που βρισκόταν πριν από την βάρβαρη κυριαρχία των Τούρκων. Όταν επισκέφθηκα ξανά τον τόπο [...] η δύστυχη Χίος αιμορραγούσε, ακόμα, από τις πληγές που προκάλεσε ο σκληρός κατακτητής [...] η Χίος τώρα, οφείλει την ύπαρξή της και την επιβίωσή της, αποκλειστικά στην πλούσια ευνοϊκή της φύση [...] στην μαστίχα της Χίου, μεγάλες ποσότητες της οποίας χρησιμοποιούνται στο Σαράι του Σουλτάνου, και παρέχουν στο νησί κάποια μικρή εμπορική σημασία.**



Από την γη αυτή, που ποτίσθηκε με το αίμα των παιδιών της, η Χίος προμηθεύει λιβάνια για τους ναούς των κατακτητών της, οι οποίοι, μέσα στην άγρια οργή τους, αφάνισαν τα θύματά τους χωρίς σεβασμό, όσον αφορά το φύλο και την ηλικία.» (1849: Α' 34,35,95,96).

Σαράντα-τρία χρόνια αργότερα, η Αγγλίδα περιηγήτρια Anna Vivanti, η οποία επισκέφθηκε την Χίο, το 1865, φανερά συγκλονισμένη παρατηρεί ότι ακόμα και τότε το νησί δεν είχε συνέλθει από τις επιπτώσεις της σφαγής του 1822, προσθέτοντας: «**Αχ! Ωραία και δύστυχη Χίο, τόσο βάνουσα καταπιεσμένη από τους Τούρκους, που φοβούμενοι το θαρραλέο και τολμηρό πνεύμα των κατοίκων σου, που είχε εκδηλωθεί τόσο συχνά με τις εξεγέρσεις, και για τις οποίες έχουν υποφέρει τόσο τρομερά [...] Εύχομαι ο άσπλαχνος Τούρκος να διωχθεί σύντομα από τις χαμογελαστές ακτές σου.**» (Vivanti 1865: 29-31)

Η Fanny Janet Blunt, κόρη του Άγγλου Πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη και αργότερα σύζυγος του Άγγλου Πρέσβη στην Θεσσαλονίκη, γράφει: «**Ο χρόνος θα έρθει που μία εβδομη μεγάλη δύναμη θα αναστηθεί στην Ευρώπη, όταν οι Έλληνες θα κυβερνήσουν ξανά στο Βυζάντιο, και η Ευρώπη θα ξέρει ότι το όνομα Έλληνες (Hellenes) είναι ακόμα ιερό.**» (1878: Α' xix)

Η Αμερικανίδα περιηγήτρια Mrs. Emma Raymond Pitman παρατηρεί ότι «**Οι επαρχίες της Ελλάδος, ακόμα και τώρα (το 1881), βρίσκονται κάτω από την φτέρνα ενός κατακτητή και είναι ανυπόμονες και ανήσυχες. Η Τουρκική καταπίεση αντιτίθεται στον Ελληνικό πολιτισμό. Τα δύο δεν μπορούν να συγχωνευτούν, όσο δεν μπορούν να συγχωνευτούν το σκότος και το φως. Οι σύγχρονοι αναγνώστες, που δεν γνωρίζουν αρχαία ιστορία, δεν μπορούν να καταλάβουν ότι ένα εξαιρετικά μεγάλο κομμάτι της Τουρκικής Αυτοκρατορίας κάποτε ανήκε στην Ελλάδα.**» (1881:24) Καταγγέλλοντας, στην συνέχεια, την επικρατούσα «Τουρκική αναρχία» και «τον εξευτελισμό» των υποτελών λαών, η Αμερικανίδα περιηγήτρια συμπεραίνει ότι οι Έλληνες κατέχουν την παιδεία, είναι αρκετά μορφωμένοι και αγαπούν πολύ την ελευθερία για να υποστούν, με υπομονή, την απάνθρωπη καταπίεση των Τούρκων και την κακοδιοίκηση της χώρας τους. (1881:24, 43-44)

Σε αυτό το σημείο οφείλουμε να αναφέρουμε ότι δεν υπέστη μόνο ο υπόδουλος Ελληνισμός τον αποκαλούμενο από την Αμερικανίδα περιηγήτρια Emma Raymond Pitman «εξευτελισμό» και «την απάνθρωπη καταπίεση των Τούρκων». Και άλλοι λαοί υπέστησαν τις επιπτώσεις της υποτελείας στους Οθωμανούς, δηλαδή τον δεσποτισμό, τους διωγμούς, την μη-ανοχή της διαφορετικότητας, την ανελευθερία και τον κοινω-

νικό-θρησκευτικό ρατσισμό. Αναμφισβήτητα, δεν διατηρούσαν μόνο οι Έλληνες την γλώσσα τους, την θρησκεία τους, τα έθιμα τους και την εθνική-πολιτισμική τους ταυτότητα. Όχι μόνο οι Έλληνες αλλά και άλλοι λαοί, όπως οι Αρμένιοι και οι Εβραίοι, διατήρησαν την πολιτισμική τους ταυτότητα και ήταν υποχρεωμένοι και εκείνοι να υποστούν την αποκαλούμενη από την Pitman «*απάνθρωπη καταπίεση των Τούρκων*». Αναδεικνύεται, αναμφισβήτητα, ότι οι Αρμένιοι και οι Εβραίοι, όπως και οι Έλληνες, ήταν υποχρεωμένοι να υπομένουν ποικιλότητες φυλετικές ή κοινωνικές διακρίσεις, όπως ήταν ο επιβαλλόμενος δια νόμου φυλετικο-χρωματικός ρατσισμός στις οικίες τους, στα ενδύματά τους και στα υποδήματά τους, έτσι ώστε να ξεχωρίζουν από τους «ανώτερους» Οθωμανούς αφέντες και ηγεμόνες τους. Λόγου χάρη, παρατηρείται ότι οι Έλληνες ήταν υποχρεωμένοι να φορούν μαύρα υποδήματα, σε αντίθεση με τα πολύχρωμα των Τούρκων, και εξαναγκάζονταν να βάφουν τις οικίες τους με σκούρα χρώματα, όπως το καφέ. Απαγόρευαν, επίσης, στους Έλληνες, στους Αρμένιους και στους Εβραίους να φορούν το πράσινο χρώμα, το οποίο εθεωρείτο ιερό- το χρώμα του Προφήτη.

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Akerhjelm, Anna ή Mansdotter Agriconia, Anna (1854). XXII. *Documents concernant Mademoiselle Anna Akerhjelm. Biographie d'Anna Akerhjelm [1686-1687]*, σ. 214-255, στο *Documents inedits ou peu connus sur l'histoire et les antiquites d'Athenes tires des archives de l'Italie, de la France de l'Allemagne, etc. par Le Cte. de Laborde Membre de l'Institut*. Paris Chez Jules Renouard et Cie, Libraires.

Akerhjelm, Anna ή Mansdotter Agriconia, Anna (1661-1687). *Επιστολές της Άννας Ακερχέλμ* (1661-1687), σ. 50-55, στο *Πανδώρα*. Σύγγραμμα περιοδικών εκδιδομένων δις του μηνός. Συντάχται Α.Ρ. Ραγκαβής, Κ. Παπαρηγόπουλος, Ν. Δραγούμης, κτλ. Τόμος δέκατος δεύτερος. Από Απριλίου 1861 μέχρις Απριλίου 1862.

Blunt, Fanny Janet, formerly, F.J. Sandison (1878). *The People of Turkey: 20 years Residence among Bulgarians, Greeks, Albanians, Turks and Armenians*, By a Consul's Daughter and Wife, in 2 vols. John Murray, Albemarle Street, London.

Celine (1840). *Adventure of a Greek Lady, the adopted daughter of the late Queen Caroline, written by herself. In two volumes*. London: Henry Colburn.

Craven, Lady (1789). *A Journey Through The Crimea to Constantinople In A Series Of Letters Written In The Year 1786 by The Right Honourable Elizabeth Craven*. London, G.G. J. and J. Robinson.

D'Istria, Dora (1861). *ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΕΝ ΤΗ ΑΝΑΤΟΛΗ ΓΥΝΑΙΚΩΝ, ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΚΟΜΗΣΣΗΣ ΔΩΡΑΣ*

ΙΣΤΡΙΑΔΟΣ, ΜΕΤΑΦΡΑΣΘΕΝ ΜΕΝ ΥΠΟ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΣ ΑΙΜΙΛΙΑΣ Γ. ΣΚΟΥΖΕ. ΕΚΔΟΘΕΝ ΔΕ ΥΠΟ ΧΡ. ΔΟΥΚΑ,, ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ. ΑΘΗΝΑΙ ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΧΡΗΣΤΟΥ ΔΟΥΚΑ. ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΟΔΟΝ ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΡΙΑΣ (ΑΡΙΘ.45).

D'Istria, Dora (1863). *Excursions en Roumelie et en Morée. Par Madame Dora d'Istria*. Zurich: Meyer et Zeller; Paris: J. Cherbulieq, 2 vols.

Demont, Louise (1821). *Voyages and Travels of Her Majesty, Caroline Queen of Great Britain: Including Visits to Various Parts of Germany, France, Italy, Greece, Palestine, &C, &C. and Comprising the Latest Description of those Interesting Countries, With Remarks on the State of Society, Religion, Manners, Customs, Antiquities, Arts, Literature, Natural Curiosities, &c. &c. particularly such as have become The Preset Seat of War By One of Her Majesty's Suite*. London: printed for and Published by Jones & Co., Oxford Arms Passage, Paternoster Row.

Guthrie, Maria (1802). *A tour performed in the years 1795-1796 through the Taurida, or Crimea, the antient kingdom of Bosphoros, the once powerful republic of Tauric Cherson, and all the other countries on the north shore of the Euxine [...] described in a series of letters to her husband the editor, Matthew Guthrie M.D. F.R.S. and F.S.A of London. Printed by Nichols and Son, Red Lion Passage, Fleet Street, For T. Cadill, Jun. And W. Davies, in The Strand*. London.

Καμπερίδου (1993). «Ο Ελληνικός Πυρετός» της Αμερικής. Η συμμετοχή των φιλελλήνων στον εθνικο-απελευθερωτικό αγώνα του 1821. ΓΡΑΜΜΑ, Griechische Zeitschrift fur Deutschland und Europa. Attica Press, Frankfurt, τεύχος 2, Απρίλιος 1993, σελ. 38-39.

Καμπερίδου Ειρήνη (2002). *Η Πολυεθνική Δουλεία του Οθωμανικού Χαρεμιού. Η θέση της Γυναίκας στο Οθωμανικό Χαρέμι, κατά την Επιτόπια Παρατήρηση Ξένων Περιηγητριών του 17ου, 18ου και του 19ου αιώνα. Η Πραγματική Καθημερινή Ζωή στο Χαρέμι και η θέση της Γυναίκας στο Ισλάμ. Διδακτορική διατριβή, Τόμος Α', Τόμος Β'. Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα.*

Καμπερίδου, Ειρήνη (2002α). *Η Ταύτιση των Περιηγητριών με το «Άλλο» και Οι Γυναίκες «Πίσω από το Πέπλο», «μία ισόβια φυλάκιση» στην Οθωμανική Κοινωνία*. ΜΑΚΕΔΟΝΟΝ, Περιοδική Επιστημονική Έκδοση της Παιδαγωγικής Σχολής Φλώρινας του Α.Π.Θ., Δέκατο Τεύχος, Καλοκαίρι 2002, σελ. 149-160.

Καμπερίδου, Ειρήνη (2006). Εξισλαμισμένες Σκλάβες (και Ελληνίδες) στον Ζυγό του Χαρεμιού. ΕΞΑΝΤΑΣ, υπό έκδοση.

Καμπερίδου, Ειρήνη (2006). *Οι Περί Ελληνισμού Αντιλήψεις και Περιγραφές Περιηγητριών του 17ου, 18ου, 19ου και αρχές 20ου αιώνα*, ΕΞΑΝΤΑΣ, υπό έκδοση.

Larrabee, Stephen A. (1957). *Hellas Observed. The American Experience of Greece 1775-1865*. New York University Press, Washington Square, New York.

MacLellan, Frances (1835). *Sketches of Corfu, Historical*

*and Domestic, its Scenery and Natural Productions: interspersed with Legends and Traditions*. London: Smith, Elder, and Co., Cornhill, Booksellers to their Majesties.

Medberry, Mrs. R.B. (1853). *Memoir of Mrs. Sarah Emily York, formerly Miss S. E. Waldo, Missionary in Greece by Mrs. R. B. Medbery. Author of William O. Crocker*. Boston: Phillips, Sampson and Company, 110 Washington Street.

Montagu, Lady (1718). *An Additional Volume to the letters of the Right Honourable M...y W...y M...e: Written, during her travels in Europe, Asia and Africa, to Persons of Distinction, Men of Letters, &c. in different Parts of Europe which contain, Among other curious Relations, Accounts of the policy and manners of the Turks; Drawn from Sources that have been inaccessible to other Travellers*. London: Printed for T. Becket and P.A. de Hondt, in the Strand.

Montagu, Lady Mary Wortley (1840). *The Letters of Lady M.W. Montagu, During the Embassy to Constantinople, 1716-18*. Paris: Baudy's European Library.

Nisbet, Mary (1926). *The Letters of Mary Nisbet of Dirleton, Countess of Elgin, arranged by Lieut. Colonel Nisbet Hamilton Grant*. London: John Murray, Albemarle street, W.I.

Pardoe, Julia (1837). *The City of the Sultan and domestic manners of the Turks in 1836*. By Miss Pardoe. London, Henry Colburn, 1837. 2 vols., frontispieces, engraved title-pages and 14 engravings. 8vo.

Pitmann, Emma (1881). *Mission life in Greece and Palestine. Memorials of Mary Briscoe Baldwin, Missionary to Athens, and Joppa*. By Emma Raymond Pitman. Sell, Petter, Galpin & Co.: London, Paris & New York.

Skene, Felicia Mary Frances (1847). *Wayfaring sketches among the Greeks and Turks and on the shores of the Danube. By a seven years' resident in Greece*. London, Chapman and Hall.

Taylor, Fanny M. (1856). *Eastern Hospitals and English Nurses: The Narrative of Twelve Months' Experience in the Hospitals of Koulali and Scutari, in two volumes. By A Lady Volunteer, in Two Volumes*. London: Hurst and Blackett, Publishers, Successors.

Vivanti, Anna (1865). *A Journey to Crete, Constantinople, Naples and Florence. Three months abroad*. London, printed for private circulation.

## ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η έρευνα βασίστηκε σε πολύ εκτεταμένο, πλούσιο και πρωτότυπο αρχειακό υλικό, μέχρι πρότινος αγνώστου. Εντοπίσαμε, επιλέξαμε και συγκεντρώσαμε τα έργα 200 δυτικών περιηγητριών του 17ου, του 18ου και του 19ου αιώνα, περίπου 650 έργα, ταξιδιωτικά χρονικά, άρθρα, και επιστολές τα οποία οδήγησαν στην εύρεση τουλάχιστον 6.000 δυτικών περιηγητριών. (Βλ. Καμπερίδου, 2002: Α', Β').

# ΜΟΡΦΕΣ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΣΤΟΝ «ΥΜΝΟ» ΚΑΙ ΤΟΥΣ «ΕΛΕΥΘΕΡΟΥΣ ΠΟΛΙΟΡΚΗΜΕΝΟΥΣ» ΤΟΥ Δ. ΣΟΛΩΜΟΥ

Του ΔΗΜΗΤΡΗ ΚΑΠΑΔΟΧΟΥ  
Φιλολόγου, Δρ. Νομικής

**Μ**ε αφορμή την Επέτειο της Εθνικής μας Παλιγγενεσίας αξίζει να αναφερθούμε σε δύο από τις ποιητικές συνθέσεις του Εθνικού μας Ποιητή Δ. Σολωμού. Και οι δύο εμπνέονται από το μεγάλο αγώνα του 1821. Το πνευματικό υπόστρωμα και των δύο είναι η ιδέα της ελευθερίας. Διαφορετικά όμως ο Ποιητής πλαστοουργεί τη μορφή της στον «**Υμνο της Ελευθερίας**» και διαφορετικά στους «**Ελεύθερους Πολιορκημένους**». Είναι ανάγκη να τις κατανοήσουμε, να γνωρίσουμε το βάθος και το πλάτος των δύο μορφών και θα αντιληφθούμε ότι χωρίς αυτές δεν είναι δυνατόν να πάρει νόημα και υπόσταση η ζωή μας, κυρίως, στη σημερινή εποχή.

Η λέξη Ελευθερία ετυμολογικά παράγεται από τον μέλλοντα του ρήματος **έρχομαι** από όπου και η λέξη «**έλευθος**» που σημαίνει μονοπάτι, δρόμος, πορεία. Βεβαιώνει την αέναη κινητικότητα και υπογραμμίζει την τάση για μια συνεχή ενηλικίωση, μία υπέρβαση ως τον τελικό σκοπό, το όριο, το τέρμα. Συνεπώς ο άνθρωπος βαδίζει φανερά και φτάνει στο τέρμα της ζωής του, πορευόμενος τον δρόμο που ο ίδιος ελεύθερα επέλεξε.

Ποιος όμως είναι ο πραγματικά ελεύθερος και ποιος αξίζει να λέγεται ελεύθερος; Είναι ο σημερινός άνθρωπος ελεύθερος; Ποιο είναι το μήνυμα που πρέπει να αποκομίσουμε με τη συμπλήρωση εκατόν ογδόντα πέντε χρόνων από την Ελληνική Επανάσταση του 1821;

Σύμφωνα με τον κλασικό ορισμό ελεύθερος είναι ο άνθρωπος που έχει δική του βούληση, διαθέτει τον εαυτό του όπως θέλει, ρυθμίζει τη ζωή του, παίρνει και εκτελεί τις αποφάσεις κατά τη δική του κρίση, τις επιθυμίες του, τις επιδιώξεις, τα συμφέροντά του. Με ένα λόγο είναι **αυτοκαθοριζόμενος**. Αντίθετος του ελεύθερου είναι ο δούλος. Δεν έχει δική του βούληση αλλά βούλησή του είναι η βούληση των κυρίων του. Συνεπώς ο δούλος είναι **ετεροκαθοριζόμενος**.

Αυτή όμως η μορφή της Ελευθερίας, ως την ονομάσουμε **Απόλυτη** για να μπορούμε να την μελετήσουμε, δεν υπάρχει στη ζωή μας. Είναι μια μορφή θεωρητική. Ο άνθρωπος από τη στιγμή που με τη γέννησή του εντάσσεται σε ένα κοινωνικό περιβάλλον παύει να είναι απόλυτα ελεύθερος ή δούλος. Η ίδια η κοινωνία επιβάλλει στα μέλη της **κανόνες, συνήθειες και θεσμούς** που περιορίζουν την απόλυτη ελευθερία. Κανείς μέσα σε μια οργανωμένη κοινωνία δεν μπορεί να

κάνει ό,τι θέλει, αλλά όσα η κοινωνία μέσα στην οποία ζει επιτάσσει. Η μορφή αυτή της ελευθερίας ονομάζεται **Κοινωνική** και κάθε άτομο δρα και συμπεριφέρεται ανάλογα με τις άγραφες και εξυπονοούμενες επιταγές της κοινωνικότητας, που η κοινωνία επιβάλλει.

Στα δημοκρατικά όμως πολιτεύματα υπάρχει και η λεγόμενη **Νομική Ελευθερία**. Η Ελευθερία των πολιτών διασφαλίζεται με τους κανόνες του Δικαίου, που ορίζουν τι δικαιούται να πράξει ο κάθε πολίτης, άμα το θελήσει, έως ποιο σημείο μπορεί να κινηθεί ελεύθερα και σε ποιο βαθμό υποχρεώνεται να σταματήσει. Οι δύο αυτές μορφές της Ελευθερίας, **Κοινωνική και Νομική**, ονομάζονται **Πολιτικές Ελευθερίες** και περιλαμβάνουν όλες εκείνες τις εκφάνσεις της Ελευθερίας τις κατοχυρωμένες συνταγματικά σε όλα τα Συντάγματα των Ελεύθερων Λαών και στο δικό μας ως Ελευθερία: **ακαδημαϊκή, θρησκευτική, συνειδήσεως, δικαιωμάτων ανθρώπου, συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι, τύπου, προσωπική, συνδικαλιστική κλπ.**

Αν όμως, όπως συμβαίνει σε όλα τα ελεύθερα καθεστώτα, είμαστε συνταγματικά ελεύθεροι, δηλαδή απολαμβάνουμε πλήθος πολιτικών ελευθεριών, αυτό σημαίνει ότι είμαστε και πραγματικά ελεύθεροι;

**Α**ναμφισβήτητα όχι! Πάνω από τις πολιτικές ελευθερίες υπάρχει μια άλλη μορφή της που ονομάζεται «**Ψυχολογική Ελευθερία**». Δεν είναι δυνατόν να είναι κανείς ελεύθερος, όταν είναι δούλος των παθών του, σκλάβος της αμάθειάς του, πολιορκημένος από τις μικρότητές του, όταν «κουβανεί» μέσα του, κατά τον ποιητή Καβάφη «**τους Λαιστργόνες και τους Κύκλωπες**».

Κατά συνέπεια ελεύθερος δεν είμαι, όταν ο νόμος μου αναγνωρίζει ελευθερίες, αλλά όταν κατορθώσω με τη δική μου βούληση να εκλέγω υπεύθυνα τη συμπεριφορά και τις πράξεις μου.

Για να φτάσω όμως σε αυτή την εσωτερική επιταγή είναι ανάγκη να προχωρήσω στην υψηλότερη μορφή της Ελευθερίας «**την Ηθική**» που έχει τρία χαρακτηριστικά γνωρίσματα: **γνώση, υπευθυνότητα, ανδρεία**.

Οι βασικές προϋποθέσεις της γνώσης συνοψίζονται στη διαδικασία της ορθής εκπαίδευσης. Δημοκρατία και Πνευματική καλλιέργεια είναι έννοιες αλληλένδετες. Για να συλλάβει κανείς την έννοια της Δημοκρατίας στην ουσία της, προϋποθέτει υψηλό βαθμό πνευματικής καλλιέργειας.

Το ίδιο χρειάζεται για να πραγματοποιήσει κανείς τη δημοκρατία ως άτομο και ως σχέση με τον εαυτό του και τους άλλους. Όσο μειώνεται η πνευματική καλλιέργεια μέσα σε μια δημοκρατία, τόσο απειλείται από τους εχθρούς της που είναι η τυραννία και η δημοκρατία. Γι' αυτό, το πρώτο μέλημα μιας ορθά δομημένης κοινωνίας δεν είναι η ευημερία μόνον των μελών της, όπως ισχυρίζονται πολλοί, αλλά η ορθή εκπαίδευση των πολιτών, που τους καθιστά ικανούς για να φτάσουν στην Παιδεία.

Η γνώση διδάσκει το μέτρο μεταξύ ασυδοσίας και δουλείας. Κάνει τον άνθρωπο ελεύθερο, αυτοκαθοριζόμενο, με δική του βούληση, που εκλέγει υπεύθυνα τη συμπεριφορά και τις πράξεις του. Είναι πάντα έτοιμος να πει ένα ναι ή ένα όχι, που θα είναι όμως δική του επιλογή.

Το πρώτο χρέος μιας δημοκρατικής πολιτείας είναι η ορθή εκπαίδευση των πολιτών της. Αυτό σημαίνει συστηματική καλλιέργεια όλων των ψυχικών, ηθικών και πνευματικών δυνάμεων, που συνιστούν την προσωπικότητα του ανθρώπου. Το χρέος τούτο είναι μόνιμο και μακροχρόνιο. Η δημοκρατική πολιτεία πρέπει με πνευματικά και ηθικά μέσα να μεγαλώσει, όσο γίνεται, το συναίσθημα της αυτοσυνειδήσεως του λαού. Δεν υπάρχει ψηλότερη ευγένεια στο λαό από την ιστορική του αθανασία, που εξασφαλίζεται με τον αγώνα του πνεύματος και της αρετής.

Για να μπορείς να γευτείς την ελευθερία στην ουσία και στην έννοιά της είναι αναγκαία προϋπόθεση να διαθέτεις τη δική σου πατρίδα. Όλοι οι λαοί που έγραψαν σελίδες στην ιστορία του πολιτισμού, τίμησαν πάνω από κάθε επίγειο αγαθό την ελευθερία της πατρίδας και αγωνίστηκαν σκληρά για να την αποκτήσουν και να τη συντηρήσουν. Πρόκειται για την «**Εθνική Ελευθερία**», που είναι αναγκαία προϋπόθεση, για να μπορείς να απολαύσεις τις άλλες μορφές της ελευθερίας. Αυτή ήταν η πορεία του ελληνικού έθνους. Από τα πανάρχαια χρόνια οι πρόγονοι πρόσταζαν: «**Οὓς νῦν ὑμεῖς ζηλώσαντες καί τό εὐδαιμον τό ἐλεύθερον, τό δέ ἐλεύθερον τό εὐψυχον κρίναντες μή περιορᾶσθε τοὺς πολεμικοὺς κινδύνους**» (Θουκυδίδης, β, 43). (Αυτούς τώρα να πάρετε ως παράδειγμα και να μην αποφεύγετε τους κινδύνους, πιστεύοντας ότι η ευτυχία εξαρτάται από την ελευθερίαν και η ελευθερία από την ανδρεία).

**Ο** Σολωμός στον *Ύμνο της Ελευθερίας* συλλαμβάνει την υπέροχη εικόνα της θεάς Ελευθερίας να πετάγεται: «**Απ' τα κόκκαλα βγαλμένη των Ελλήνων τα ιερά**». Μέσα σε δύο στίχους περικλείεται η ιστορία όλων των Ελλήνων, ο αέναος αγώνας τους για την ελευθερία. Η ποίησή του, λυρική κατά βάση, αίρεται στο δυσπρόσιτο ύψος του αγωνιζομένου Έθνους. Κυριαρχεί στην ψυχή του το μεγαλειώδες όραμα της ενσαρκωμένης ελευθερίας στην αγωνιζόμενη Πατρίδα: «**Κι' ετάραξε τα σπλάχνα μου ελευθερίας**

**ελπίδα και εφώναζα: ω θεϊκιά κι' ολ' αίματα πατρίδα**».

Η εθνική ελευθερία σαρκώνεται και δρα στον Ύμνο που αποτελείται, ως γνωστόν, από 158 στροφές, που καθεμία σύγκειται από οκτασύλλαβους και επτασύλλαβους τροχαϊκούς στίχους. Η μορφή της όμως πλαστοουργείται στις δύο πρώτες στροφές που δίκαια αποτέλεσαν και τον Εθνικό μας Ύμνο. Όπως εικονίζεται στις δύο πρώτες στροφές με την κόψη του σπαθιού, που σπέρνει τον τρομό και την όψη την άγρια, δίνει την εικόνα ότι δεν γεννήθηκε φυσιολογικά, αλλά ξεπετάχτηκε μέσα από τα κόκκαλα τα ιερά των Ελλήνων. Μήτρα και λίκνο της ελευθερίας είναι οι αγώνες από τη δημιουργία του Ελληνικού λαού μέχρι σήμερα.

Αλλά η ελευθερία δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως κτήμα, που θα το συναντήσουμε έξω από τον εαυτό μας. Αυτή έρχεται ή δεν έρχεται σε μας ανάλογα με τα έργα μας, γιατί είναι τρόπος ζωής και αγώνισμα. Δεν έχει κανένα νόημα το ότι οι πρόγονοί μας θυσιάστηκαν για την πολιτική μας ελευθερία. Το ερώτημα παραμένει κατά πόσον οι απόγονοι είναι πραγματικά ελεύθεροι εσωτερικά, αφού η ελευθερία δεν είναι κάτι το εισερχόμενο αλλά κάτι το εξερχόμενο. Εξαργάται απόλυτα από τη μορφολογία του ψυχικού μας είναι. **Συνεπώς δεν είναι αρκετό να πολεμήσω μόνον για να αποκτήσω την ελευθερία μου, αλλά να κατορθώσω να κρατηθώ στην περιοχή της ελευθερίας.** Σε κάθε στιγμή της ζωής ο άνθρωπος είναι υποκειμένος στη δούλωσή. Το να γίνει κανείς δούλος δεν σημαίνει μόνον να χάσει την πολιτική του ελευθερία. Σημαίνει ότι στέρεψαν οι πηγές του θάρρους και της αγωνιστικότητας, πως η ψυχή έχασε την εγρήγορσή της.

Αυτό το γνωρίζει ο Εθνικός μας Ποιητής γι' αυτό στους Ελεύθερους Πολιορκημένους (Β', σχ. 36) συμβουλεύει. «**Πάντ' ανοιχτά, πάντ' άγρυπνα τα μάτια της ψυχής μας**». Αυτός σημαίνει ότι δεν είναι μόνον ο πολιτικά ελεύθερος πραγματικά ελεύθερος, αλλά αυτός που μπόρεσε να απαλλαγεί ή να ξεπεράσει τους αναγκασμούς που ασκούνται επάνω του ή τροφοδοτούνται από την κοινωνία μέσα στην οποία ζει. Κι' αυτό δεν επιτυγχάνεται με κανέναν άλλον τρόπο παρά από μια εσωτερική πνευματική επανάσταση. Κι' αυτή μπορεί να γίνει μόνον από αυτοσυνειδητά άτομα που ξεκόβουν από την αγέλη και ξαναγυρίζουν στις ρίζες τους, ξαναβρίσκουν τον εαυτό τους, αγαπάνε την καθαρότητα του πνεύματος που γέννησε ο τόπος τους, προστατεύουν τη γλώσσα τους. Ελεύθερος είναι αυτός που μπόρεσε να απαλλαγεί από προκαταλήψεις, πάθη, συγχύσεις, επίκτητα εφήμερα βιώματα και όλους εκείνους τους παράγοντες που επενεργούν ανασχετικά πάνω στην ελεύθερη σκέψη και τη βούληση του ανθρώπου. Ελευθερία του ανθρώπου είναι να ξέρεις τι ζητάς, πού και πώς θα το βρεις και πώς θα το κάνεις γόνιμο για σένα και τους άλλους. Να πιστεύεις στην αλήθεια και το λόγο τόσο πολύ, ώστε να μην σου αφαιρείται ο διάλογος από αυτά, γιατί η έλλειψη διαλόγου

με αυτό που πιστεύεις σε κάνει στείρο και άγονο. Ελεύθερος δεν είναι εκείνος που κάνει μια καλή πράξη με την ελπίδα κάποιου ανταλλάγματος, αυτός που επιθυμεί το κακό αλλά συγκρατείται από φόβο, αυτός που ψευτίζει τον εαυτό του με εφήμερες απολαύσεις, που κρύβεται πίσω από την πλάτη των άλλων, αλλά αυτός που αισθάνεται τον εαυτό του υπέρχρονο πολύτιμη, υπηρέτη της αγάπης και της αλήθειας.

Για να δημιουργηθούν όμως αυτοί οι δημοκρατικοί πολίτες πρέπει να υπάρχει πνευματική καλλιέργεια. Όσο μειώνεται αυτή, τόσο απειλείται η δημοκρατία. Γι' αυτό ο εθνικός μας ποιητής, όπως παραπάνω δηλώνει: **«Πάντα ανοιχτά και άγρυπνα τα μάτια της ψυχής μας».**

Ονειρεύεται το μορφωμένο άνθρωπο, που θα δημιουργήσει **«τον όμορφο κόσμο τον ηθικό και αγγελικά πλασμένο».**

Για να γίνει όμως κάτι τέτοιο πρέπει πρώτα να απαλλαγεί από τους πειρασμούς. Ο πρώτος και μεγαλύτερος είναι ο ίδιος ο εαυτός μας, που παρασύρεται από τα πάθη του, τις αδυναμίες, από τον γύρω κόσμο που είναι ζωντανός, ζεστός, νοητός, τόσο κοντά μας, ώστε πολλές φορές μας οδηγεί σε έργα και πράξεις που δεν ταιριάζουν. Η ηθική κάθαρση δεν σημαίνει άρνηση του είναι μας, δεν σημαίνει αυτομηδένιση, δεν σημαίνει αυτοκάθαρση, αυτολύτρωση. Σημαίνει το **«γνώθι σ' αὐτόν».** Αυτό όμως είναι και το μεγαλύτερο πρόβλημα. Οι περισσότεροι των ανθρώπων πιστεύουν ότι αυτό θα γίνει από τους άλλους. Αν όμως γίνουμε ετερόφωτοι, ποτέ το πνευματικό αυτό φως, δεν θα φωτίσει τα σκοτάδια της ψυχής μας.

**Η**απελευθέρωση γίνεται με τις δικές μας δυνάμεις. Μέσα μας υπάρχει σπιθαμική και χρειάζεται με την απολύτρωσή μας να την κάνουμε λαμπρό άστρο. Θα έχανε την αξία της η έννοια άνθρωπος, αν δεν είχε τη δύναμη να γίνει Άνθρωπος.

Γι' αυτό ο Σολωμός στους **«Ελεύθερους πολιορκημένους»** συλλαμβάνει την όμορφη εικόνα του Μεσολογγίτη πολεμιστή, που πρέπει να σώσει την ψυχή του. Πρέπει να παλέψει, να αγωνιστεί, να μην υποχωρήσει. Τα πάντα εχθρικά γύρω του ζητούν να κάμψουν την ψυχή, να συντρίψουν το φρόνημα. Απέρρανη η αγωνία, άρρητος ο πόνος.

Η πρώτη δυσκολία, η πείνα.

**«Άκρα του τάφου σιωπή στον κάμπο βασιλεύει,  
λαλεί πουλί παίρνει σπυρί και η μάνα το ζηλεύει».**

Εικόνα τραγική του μεγέθους της πείνας, αφού η μάνα ζηλεύει το πουλί για το σπυρί που βρήκε.

Ο Μεσολογγίτης πολεμιστής, αποτραβηγμένος παρόμοια κλαίει. Ελύγισε, λοιπόν, η πείνα την ψυχή του; Κάθε άλλο. Κλαίει όχι γιατί θα πεθάνει, αλλά γιατί αισθάνεται βαρύ το ντουφέκι στο εξαντλημένο πλέον από την πείνα χέρι του κι αυτό το γνωρίζει ο εχθρός.

**Παράμερα στέκει                   σε τούτο το χέρι  
ο άντρας και κλαίει               τι θέλεις εσύ;**

**αργά το τουφέκι  
σηκώνει και λέει**

**ο εχθρός μου το ξέρει  
πως μου είναι βαρύ**

κοντά στην πείνα και νέα εχθρική δύναμη εξαπολύεται για να παραλύσει και να κάμψει το φρόνημα των πολιορκημένων, η ελληνική φύση. Ο Απρίλης χορεύει με τον έρωτα. Η ελληνική φύση προβαίνει λαχταριστή μέσα σε όργιο ζωής.

**«Μάγεμα η φύσις κι όνειρο στην ομορφιά και χάρη  
Με χίλιες βρύσες χύνεται, με χίλιες γλώσσες κρένει  
Όποιος πεθαίνει σήμερα, χίλιες φορές πεθαίνει».**

Διπλά εχθρικό είναι το μαγευτικό τραγούδι της Άνοιξης για τους πολιορκημένους. Κινδυνεύει να ξυπνήσει την αγάπη της ζωής.

**«Τρέμει η ψυχή και ξαστοχά γλυκά τον εαυτό της».**

Ταυτόχρονα διεγείρει εντονότερο τον πόθο να κάνουν οι εχθροί δική τους μια τόσο όμορφη ωραία γη!

Όλοι αυτοί οι πειρασμοί πρέπει να νικηθούν, για να μπορεί ο άνθρωπος να πραγματώσει τον ιδεατό του κόσμο. Εδώ η μορφή της ελευθερίας, χωρίς να παύσει να είναι ελληνική γίνεται πανανθρώπινη, με όλη την πνευματική και ηθική της εξέλιξη.

Αυτό λείπει από τη ζωή μας για να ελευθερωθούμε. Χωρίς να το γνωρίζουμε έχουμε ήδη γίνει δούλοι. Φασματική πάει να γίνει η έννοια της ελευθερίας για τις μεγάλες μάζες. Ποια ακριβώς είναι η ελευθερία του σημερινού υπήκοου της καταναλωτικής κοινωνίας, που βομβαρδίζεται νύχτα-μέρα από μια επιστημονικά οργανωμένα, ακατανίκητη διαφήμιση και αποκτά όλο και περισσότερες ανυποψίαστες ίσαμε χτες, υλικές ανάγκες; Σε τούτο μόνο το θέμα, αν σταθούμε, θα καταλάβουμε πόσο ρευστό, αν όχι απατηλό, γίνεται το περιεχόμενο της σύγχρονης ελευθερίας. Σήμερα ελευθερία για το μέσον ανθρώπινο τύπο είναι η ευχέρεια να ικανοποιεί τις άμεσες βιοτικές του ανάγκες. Για να το πετύχει αυτό έκανε αυτοσκοπό του το χρήμα. Το χρήμα έχει την αξία του, αλλά δεν είναι αξία. Αξία είναι μόνον ο άνθρωπος. Μόνον, όταν καλλιεργηθούμε πραγματικά αποκτούμε και ευαισθησία. Την ευαισθησία προάγει μόνον η ορθή εκπαίδευση. Σήμερα, ως το παραδεχτούμε, ευαισθησία δεν υπάρχει. Στράγγιξε το βλέμμα και την ψυχή του σύγχρονου ανθρώπου το ότι έκανε αυτοσκοπό της ζωής του το χρήμα. Αυτή η αδιάκοπη και με κάθε μέσο αναζήτηση του κέρδους ευτελίζει τη ζωή, διαφθείρει τις ανθρώπινες σχέσεις, αφαιρεί κάθε δημιουργικό κίνητρο. Τις συνέπειες τις βλέπουμε ανάγλυφες στις κοινωνίες του καιρού μας: **Κραιπάλη, κατάθλιψη, ανία,** με μοιραίες συνέπειες το έγκλημα ή την αυτοκτονία.

Είμαστε, χωρίς να το καταλάβουμε, πολιορκημένοι. Λύση μία μόνον υπάρχει. Να ξαναβρούμε την ψυχή μας ακούγοντας το λόγο του Εθνικού μας Ποιητή: **«Αναζητάς τη γαλήνη της ψυχής έξω από τον εαυτό σου και το δίκιο, την αναζητάς του κάκου».** Φρονώ ότι καλύτερο μήνυμα από αυτό για την εθνική μας επέτειο δεν υπάρχει. Αρκεί να το ενστερνιστούμε.

# Παρουσιάζοντας

## Η ΘΕΑΤΡΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΩΝ «ΕΛΕΥΘΕΡΩΝ ΠΟΛΙΟΡΚΗΜΕΝΩΝ»

Η θεατρική παρουσίαση των «Ελεύθερων Πολιορκημένων» του Διον. Σολωμού είχε έρθει στο νου πριν αρκετό καιρό σαν ιδέα που θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί. Για πρώτη φορά τη συζήτησα με τη φίλη-συνεργάτιδα κα Μαρία Μαρκαντωνάτου που την αποδέχτηκε με ενθουσιασμό. Η ίδια ανέλαβε να υποδείξει στη θεατρική μας Ομάδα εκείνα τα τμήματα από τα «Σχεδιάσματα» του ποιητή, που θα μπορούσαν να πάρουν θεατρικό σχήμα, με τη σύμφωνη βέβαια γνώμη των Μελών της Ομάδας που θα ανελάμβαναν την παρουσίασή τους. Τον ίδιο ενθουσιασμό έδειξαν και όλα τα μέλη του Δ.Σ. της Ένωσής μας, όταν στην πρώτη συνεδρίαση τους ενημέρωσα σχετικά.

Έτσι, ένα απόγευμα στα τέλη Ιανουαρίου ανακοινώσαμε την ιδέα μας αυτή στην Θεατρική Ομάδα, που κατ' αρχήν την αποδέχτηκε με πολύ ενδιαφέρον, παρά τις εγγενείς δυσκολίες που παρουσίαζε η πραγματοποίησή της, και τις οποίες σοβαρότατα έλαβε υπόψη της.

Όμως η αγάπη και η συγκίνηση για μια τέτοια εκδήλωση που θα αποτελούσε ύψιστη έκφραση τιμής στη μνήμη των Ηρώων της Εξόδου του Μεσολογγίου, αλλά και το γεγονός ότι για πρώτη φορά στα θεατρικά χρονικά θα παρουσιαζόταν η μεγαλόπνοη αυτή ποιητική σύνθεση, ενθουσίασε τα μέλη της ομάδας.

Απο τις αρχές λοιπόν του Φεβρουαρίου η ομάδα που την αποτελούν ήδη οι φίλοι μας ηθοποιοί **Μπάμπης Βρακάς, Κατερίνα Γαβαλλά, Μιχάλης Δελλής** και **Δημήτρης Δρακόπουλος** ανέλαβαν με εξαιρετο ζήλο και άοκνες προσπάθειες την προετοιμασία για την πραγματοποίησή αυτού του σκοπού. Το εγχείρημα βέβαια αυτό δεν ήταν εύκολο. Όμως η απόλυτη εμπιστοσύνη μας τόσο στον κύριο διοργανωτή και σκηνοθέτη του θεατρικού σχήματος Μπάμπη Βρακά, με τις πρωτοποριακές αλλά πάντα αξιόλογες σκηνοθετικές του ιδέες, όσο και στις από χρόνια γνωστές υποκριτικές δυνατότητες και ικανότητες των άλλων δύο κύριων ηθοποιών, της Κατερίνας Γαβαλλά και του Δημήτρη Δρακόπουλου, μαζί με την αδιαμφισβήτητη βοήθεια του Μιχάλη Δελλή στην μουσικο-τεχνική υποστήριξη της όλης προσπάθειας, αποτελούσαν τα εχέγγυα για την επιτυχία.

Έτσι, την Τρίτη 4 Απριλίου στις 7 το απόγευμα η Αίθουσα του Θεάτρου Κ.Ε.Α. στην Πλάκα είχε κυριολεκτικά κατακλυστεί από τους προσκεκλημένους μας, που αρκετοί παρέμειναν και όρθιοι ακόμα.

Η εκδήλωση, προέβλεπε δύο μέρη:

**Το Α' μέρος** άρχισε με την εισήγηση του Προέδρου της ΕΚΔΕΦ **Σπύρου Γ. Μοσχονά**, που με σύντομο λόγο ανέλυσε τη σημασία της όλης προσπάθειας επισημαίνοντας την ανάγκη σηματοδότησης του σήμερα από τα μεγάλα γεγονότα του παρελθόντος που μπορούν να δώσουν νόημα σε καιρούς σύγχυσης και αποδόμησης των α-

ξιών.

Αμέσως μετά έλαβε το λόγο η κα **Μαρία Μαρκαντωνάτου** που αναφέρθηκε στην ιστορική τοποθέτηση των γεγονότων της Εξόδου με την παράλληλη παρουσίασή τους στα σολωμικά «Σχεδιάσματα των Ελευθέρων Πολιορκημένων». Ο λόγος της ήταν πραγματικά σφαίρα που βρήκε το στόχο.

Το Α' μέρος ολοκληρώθηκε με τους υποβλητικούς ήχους και το τραγούδι της καθηγήτριας - μουσικοσυνθέτριας κας **Αλικής Μαρκαντωνάτου** με βάρβιτο και συνοδεία κρητικής λύρας από τον κ. Δημ. Χιώτη, εμπνευσμένα από τους ίδιους τους στίχους των «Σχεδιασμάτων» του Δ. Σολωμού.

**Το Β' μέρος** ήταν εξ ολοκλήρου αφιερωμένο στη δραματοποιημένη απόδοση των «Ελεύθερων Πολιορκημένων». Οι ηθοποιοί μας ξεπέρασαν τον εαυτό τους τόσο στη σύλληψη και στον τρόπο παρουσίασης του έργου, πάνω στην σκηνοθετική γραμμή, όσο και στην ερμηνεία του Άνδρα και της Γυναίκας (Δημήτρης Δρακόπουλος - Κατερίνα Γαβαλλά). Ο σκηνοθέτης είχε την έμπνευση να τοποθετήσει το έργο μέσα στο κλίμα της αδιαφορίας που δημιουργεί η τεχνοκρατούμενη εποχή μας για κάθε επετειακή μνήμη ιστορικών στιγμών του παρελθόντος. Ήταν μια ριζικήλευθη έμπνευση, που, όπως φάνηκε, «έδεσε» με πολλή επιτυχία το παρελθόν με το σήμερα. Η όλη ερμηνεία του έργου έμεινε πιστή στους στίχους του ποιητή, χωρίς προσθήκες ή διασκευές· κι αυτή υπήρξε κυρίως η επιτυχία του.

Στη σκηνή αρχικά εμφανίζεται ένας συνηθισμένος άνθρωπος του σήμερα μ' όλα τα εξαρτήματα της υλικότεχνικής υποστήριξης της καθημερινότητάς του (κομπιούτερ - κινητό τηλέφωνο), ενώ κάπου κοντά ακούγονται πατριωτικά εμβατήρια. Καθώς προχωρεί, ξαφνικά στέκεται αμήχανος μπροστά σε μια στίβα βιβλίων που τυχαία βρίσκονται μπροστά του. Οι ανοιγμένες σελίδες κάποιου απ' αυτά τραβούν την προσοχή του. Σκύβει, κυττάζει, το παίρνει στα χέρια και μονολογώντας διαβάζει αργά - αργά. Είναι στίχοι από τους «Ελεύθερους Πολιορκημένους» του Σολωμού.

Το φως χαμηλώνει κι ο άνθρωπος χάνεται στο ημίφως. Όλο το έργο από δω και πέρα είναι μια πιστή μεταφορά κι αναφορά στα γεγονότα της Εξόδου, όπως τα σηματοδοτεί η έμπνευση του ποιητή.

Με αργά βήματα κι απόκοσμο βλέμμα, στη Σκηνή προβάλλει η μαυροντυμένη Γυναίκα, αποφασισμένη για τη θυσία και μονολογεί:

*«Το χάραμα επήρα του Ήλιου το δρόμο  
κρεμώντας τη λύρα τη δίκαιη στον ώμο  
κι από 'που χαράζει, όπου βυθά*



# και Σχολιάζοντας

## «ΚΗΜΕΝΩΝ» από τη ΘΕΑΤΡΙΚΗ ΟΜΑΔΑ ΤΗΣ Ε.Κ.Δ.Ε.Φ.

τα μάτια μου δεν είδαν τόπο ενδοξότερον  
από τούτο το Αλωνάκι...».

Από την άλλη πλευρά κάνει την εμφάνισή του ο Άνδρας, μπαρουτοκαπνισμένος, ξυπόλυτος, καταπονημένος από τον αγώνα, φιγούρα λες πια εξαϋλωμένη, σαν να μην περπατά στη γη, σαν να 'χει μπει πλέον στον προθάλαμο μιας άλλης διάστασης. Τα λόγια βγαίνουν απο το στόμα αργά:

«Άκρα του τάφου σιωπή στον κάμπο βασιλεύει,  
λαλεί πουλί, παρνει σπειρί κι η μάνα το ζηλεύει».

Μέσα σε μια εναλλασσόμενη στιχομυθία σαν να μιλούν στον ίδιο τους τον εαυτό, σαν να μιλούν όμως και σ' όλο το πλήθος των πολιορκημένων, σαν να μιλούν στις γενιές των ανθρώπων του μέλλοντος, αποδίδουν τους σολωμικούς στίχους οι ηθοποιοί, Άντρας και Γυναίκα, με λόγο άλλοτε σιγανό σαν πνοή ζεφύρου και φτερούγισμα ανέμου, κι άλλοτε δυνατό και οξύ σαν κλαγγή όπλων, καθηλώνοντας το ακροατήριο.

Η απόφαση για τη θυσία γίνεται πιο τραγική όταν έρχεται ο πειρασμός της ωραιότερης ώρας της φύσης.

«Ο Απρίλης με τον έρωτα  
χορεύουν και γελούνε...».

Με μια δυνατή κινησιολογία σώματος και ψυχής, ο Άντρας και η Γυναίκα αποδίδουν τώρα τα σολωμικά «Στιχομυθήματα», που φθάνουν στην κορύφωση, όταν κι οι δυο μαζί με φωνή συγκλονιστική υπογραμμίζουν:

«Όποιος πεθάνει σήμερα,  
χίλιες φορές πεθαίνει».

Όλη η απόδοση των στίχων του ποιητή από τους ηθοποιούς είναι συνταιριασμένη απόλυτα στο νόημά τους, μα πιο πολύ σ' εκείνα τα σημεία που αναφέρονται στην προσμονή της θυσίας.

Ίσως μια από τις πιο δυνατές στιγμές στην όλη σκηνηκή παρουσίαση του έργου, είναι εκείνη που όταν ακούγονται από το στρατόπεδο των πολιορκητών οι φωνές και τα σαλπίσματα, ο Άντρας με μια στεντόρεια φωνή που κανει τον θεατή ν' ανατριχιάζει, ξεπερνώντας τη φυσική του κούραση, κραυγάζει:

«Σάλπιγγα, κόψ' του τραγουδιού τα μάγια με βία,  
γυναικός, γέροντος, παιδιού, μη κόψουν την αντρεία».

Θαυμάσια κι η απόδοση του Όρκου που με μια φωνή η Γυναίκα κι ο Άντρας λένε:

«Ορκίζου σε στη στάχτη αυτή  
να κάμουμε άμα το στερνό χαιρετισμό και θρήνο».

Καθώς όλο και περισσότερο φεγγίζει το χάραμα –που εξαιρετα αποδίδεται στη σκηνή από την δεξιοτεχνία του Μιχάλη Δελλή, οι Πολιορκημένοι, που τους εκπροσωπούν ο Άντρας κι η Γυναίκα καταλαβαίνουν πως πλησιάζει η ώρα της θυσίας, κι αποδίδουν εξαιρετα αντίστοιχα τους στοχασμούς του ποιητή: «Μένουν οι Μάρτυρες με τα μά-

τια προσηλωμένα εις την ανατολή, να φέξη για να βγουν  
στο γιουρούσι, κι η φοβερή αυγή...».

Ψιθυρίζει η Γυναίκα: «Μνήσθητι Κύριε, είναι κοντά...».

Το δράμα, όπως σκηνοθετήθηκε σ' αυτήν την θεατρική παρουσίαση, φθάνει στο τέλος.

Ο Άντρας έτοιμος για τη θυσία, βυθισμένος σ' όραμα του υπέρτατου Χρέους, παραμερίζει άλλη μια φορά τον πειρασμό της ζωής με τους στίχους:

«Έρμα (έρημα) 'ν τα μάτια που καλείς,  
χρυσέ ζωής αέρα».

Η σκηνή κλείνει με φωνή ηχηρή, θριαμβική για τη δικαίωση της απόφασης. Άντρας και Γυναίκα με στεντόρεια κραυγή θα επιστημάνουν:

«Τουφέκια, τούρκικα σπαθιά  
το ξεροκάλαμο περνά».

Ο Σκηνοθέτης και οι Ηθοποιοί κατάφεραν μ' αυτή την παρουσία τους να μεταδώσουν άριστα το μήνυμα των «Ελεύθερων Πολιορκημένων». Οι άνθρωποι που ξέρουν ν' αγωνίζονται ανάμεσα στους στριγκούς των αρμάτων και τις κλαγγές των όπλων, των όποιων αρμάτων και των όποιων όπλων, μένουν ελεύθεροι:

«Εκείθε με τους αδελφούς  
εδώθε με το Χάρο, το θάνατο».

Ο βιολογικός τους θάνατος είναι βέβαιος, αλλά τους ήρωες καλύπτει η Αθανασία, έτσι όπως την οραματίστηκε ο Βρυζάκης στον πίνακά του «Αποθέωση», εμπνευσμένον από την Ηρωική Έξοδο του Μεσολογγίου. Όπως την παρουσίασαν με τη καταπληκτική τους Τέχνη κατά κοινή ομολογία οι Ηθοποιοί στη Σκηνή του Θεάτρου Κ.Ε.Α., οι εξαιρετοι ηθοποιοί της Θεατρικής Ομάδας της ΕΚΔΕΦ, Μπάμπης Βρακάς, Κατερίνα Γαβαλλά, Δημήτρης Δρακόπουλος μαζί με την μουσικο-φωτιστική υποστήριξη του ηθοποιού-τεχνικού Μιχάλη Δελλή.

\* \* \*



Η ΕΚΔΕΦ κι από τη θέση αυτή τους ευχαριστεί άλλη μια φορά. Ευχαριστεί ιδιαίτερα τον Ηθοποιό - Συγγραφέα και Θιασάρχη του Θεάτρου Κ.Ε.Α. κι εκλεκτό φίλο της Ένωσής μας **Κ. Γιώργο Μπέλλο** για την ευγενική παραχώρηση της Αίθουσας του θεάτρου. Ευχαριστεί ακόμα κι όλους όσους βρέθηκαν το απόγευμα εκείνης της Τρίτης κοντά μας και ένοιωσαν μαζί με τη «μέθεξη» μιας εξαιρετικής θεατρικής παρουσίας.

**Σ.Γ.Μ.**

## ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

### «Δεν έχουμε άλλο χώρο από το χρόνο»

«Δεν έχουμε άλλο χώρο από το χρόνο». Ο στίχος αυτός του Νίκου Φωκά δίνει ανάγλυφη την ανθρώπινη τραγωδία. Παγιδευμένοι ανάμεσα στο χτες και το αύριο, τρέχουμε να προλάβουμε άραγε τί; Την ευτυχία; Τη ζωή; Τον θάνατο; Τί αλήθεια κυνηγάμε, μήπως, εν τέλει μας κατέχει ο έρωσ της φθοράς; Τι είναι τέλος πάντων ο χρόνος...

«Αίων παῖς παίζων» χαριτολογεί ο Εφέσιος, αλλά και πάραυτα μάς παρηγορεί: «ὁδός ἄνω κάτω μία καὶ ὠντή» και αλλού: «ὠντός δέ Αἴδης καὶ Διόνυσος», ενώ ο Αλεξανδρινός μάς μαυρίζει την ψυχή:

«τί γρήγορα που η σκοτεινή γραμμή μακραίνει  
τί γρήγορα που τα σβυστά κεριά πληθαίνουν».

Ευτυχώς ο Σεφέρης μάς βάζει στην καρδιά του θέματος με τους γνωστούς στίχους του:

«πού 'ναι η αγάπη που κόβει τον καιρό  
μονοκόμματα στα δυο και τον αποσβολώνει».

Η Βίκυ Γεωργοπούλου στο αφήγημά της «**Η πράξη της αφαίρεσης**» δίνει με τρόπο βιωματικό, δηλ. λογοτεχνικό τη δική της εκδοχή που μας θυμίζει τον Αριστοτελικό ορισμό του χρόνου:

«ὁ χρόνος ἀριθμὸς ἐστὶν κινήσεως  
κατὰ πρότερον καὶ ὕστερον».

και αλλού:

«χρόνος πάθος κινήσεως».

**M. ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΑΤΟΥ**

## Η πράξη της Αφαίρεσης

Ημέρωνε Σάββατο 1η Οκτωβρίου, κι εγώ ήλπιζα να απολαύσω τις ολιγοήμερες διακοπές που είχα ήδη ξεκινήσει στο χωριό μου, παρά τις άσχημες προγνώσεις της Μετεωρολογικής Υπηρεσίας -ήλιζα πως θα 'πεφτε έξω-. Δυστυχώς όμως φαινόταν να επαληθεύονται, καθώς το γνωστό σχήμα της αστραπής φώτιζε απειλητικά το τζάμι μου και το μπουμπουνιτό που ακολουθούσε δυνάμωνα όλο και περισσότερο.

-Πάνω απ' όλα η ταχύτητα του φωτός, σκέφτηκα και θυμήθηκα όπως πάντα το δάσκαλό μου στο δημοτικό σχολείο που για πρώτη φορά μάς είχε εξηγήσει το φαινόμενο.

Γρήγορα ακούστηκαν οι πρώτες στάλες της βροχής στα κεραμίδια και το σφύριγμα του αέρα στις χαρμάδες των παραθύρων. Κουκουλώθηκα με το κεφάλι χωμένο μέσα στα σκεπάσματα, να νιώθω έτσι πιο προστατευμένη, πιο μακρινή στα καιρικά φαινόμενα, μουρμουρίζοντας : «καταιγιδόφορος καιρός», μη παραλείποντας έτσι να χρησιμοποιώ τις αεροπορικές μου φράσεις, για να 'ναι κι η δουλειά μου πάντα επίκαιρη. Καθώς λοιπόν όλα τα στοιχεία της φύσης χόρευαν αντάμα, άρχισε κι η καμπάνα της εκκλησίας να χτυπά σε πένθιμους ρυθμούς.

-Μπα, πήραν αγκαζέ και την καμπάνα, μονολόγησα, μα γρήγορα κατάλαβα πως τούτη χτυπούσε ανεξάρτητα, από κάποιο ανθρώπινο χέρι που ήθελε να μας πληροφορήσει για θάνατο. Ντύθηκα και βγήκα. Δυο βήματα απ' το σπίτι μου ήταν άλλωστε το καμπα-

ναριό κι η εκκλησιά. Σκοτάδι πίσσα, μα δυο χωριανοί ήταν ήδη εκεί και αναρωτιόνταν μεταξύ τους:

-Ποιος πέθανε; Ρώταγε ο ένας.

-Για ποιον χτυπά η καμπάνα; Μουρμούριζε ο άλλος.

Κανείς μας δεν ήταν σε θέση να απαντήσει και περιμέναμε τον κωδωνοκρούστη να τελειώσει, να μάθουμε. Η βροχή τουλούμι.

Επιτέλους η καμπάνα σταμάτησε, κι όπως ο κωδωνοκρούστης δεν έβλεπε, του φωνάζουν κι οι δυο μ' ένα στόμα:

-Ε, Γεράσιμε τι συμβαίνει;

-Πέθανε ο Σίμος, ο καπετάνιος, ήταν η απάντησή του.

Ένα Α... ανακούφισης βγήκε από τα στόματά τους. Και στη συνέχεια:

-Ο Θεός να τον συγχωρέσει, ο ένας.

-Πλήρης ημερών, ο άλλος.

-Είχε περάσει τα ενενήντα πέντε, ξαναείπε ο πρώτος.

Απομακρύνθηκα, δεν καταλάβαινα τη βροχή, μόνο τον καπετάνιο σκεφτόμουν.

-Πλήρης ημερών, έλεγα και ξανάλεγα, ενώ παράλληλα σκεφτόμουν, πως ασφαλώς, θα πέθανε από γεράματα. Είναι τόσο φυσικό να τελειώνει η ζωή στα ενενήντα πέντε, και βέβαια αποδεκτό, όσο αποδεκτός μπορεί να είναι ο θάνατος.

Γνώριζα καλά τον καπετάνιο, μου 'λεγε ιστορίες απ' τα ταξίδια του όταν ξεμπαρκάρει κι εγώ μικρή τις κατέγραφα στο καθαρό μυαλό μου. Πήγαινα συχνά στο σπίτι του, ήθελε κοντά του τα παιδιά, καθώς η μοναχοκόρη του είχε νωρίς-νωρίς ξενιτευτεί, κι ελάχιστα τη χάρηκε. Όσο κι αν πίεζε τη διάρκεια των ταξιδιών, ο χρόνος που βρισκόταν στο σπίτι του ήταν λίγος. Η γυναίκα του πάντα παραπονούμενη, μα και μετά, όταν σταμάτησε να ταξιδεύει, πάλι μας έλεγε ο καπετάνιος πως γκρίνιαζε, πως όλο και παραπονιόταν. Εκείνος τη δικαιολογούσε:

- Έχει μάθει μόνη της. Να 'ναι όλα κουρδισμένα από 'κεινή, να μην μετακινείται τίποτε, χωρίς την έγκρισή της. Κι εγώ συχνά ξεχνιέμαι, νομίζω πως βρίσκομαι στο καράβι, παρατάω τα πράγματά μου εδώ και 'κει περιμένοντας κάποιο λοστρόμο να τα φέρει. Χρόνο το χρόνο, θα μάθουμε κι οι δυο, κατέληγε.

Όταν ο Καπετάνιος πήρε τη σύνταξή του, έφευγα από το χωριό για τις Πανεπιστημιακές μου σπουδές. Επεδίωκα να τον συναντώ στις διακοπές μου, πάντα είχε να μου πει μια ιστορία, που την περίμενα πώς και τι. Αργότερα η δουλειά περιόρισε τα ταξίδια μου στο χωριό κι όταν πήγαινα για λίγο δεν προλάβαινα να τον δω. Τούτη τη φορά, μάλιστα, τον είχα ξεχάσει καθώς προσωπικά προβλήματα κρατούσαν τις σκέψεις μου μακριά. Ήρθε ωστόσο η πένθιμη καμπάνα να μου τον θυμίσει, να δακρυσώ γι αυτόν όπως δάκρυσα παλιά όταν με τρόπο παραστατικό, συγκλονισμένος μου εξιστορούσε το περιπετειώδες ταξίδι του από τον Καναδά στην Ευρώπη και πιο συγκεκριμένα στην Αμβέρσα, λιμάνι του Βελγίου. Όλο, λέξη-λέξη, το επαναλάμβανα μέσα μου ενώ μπροστά μου έβλεπα τον καπετάνιο:

-«Ήταν Φλεβάρης, φύγαμε από τον Καναδά με απίστευτο χιονόνερο, περάσαμε τις λίμνες και πιάσαμε τον ωκεανό. Πριν ξεκινήσουμε, μίλησα με την γυναίκα μου να μάθω τα νέα της εγκυμοσύνης της. Είκοσι περίπου μέρες χρειάζονταν για να μπει στο μήνα της κι εγώ υπολόγιζα να βρίσκομαι νωρίτερα κοντά της. Καθόμουν με τις ώρες στη γέφυρα κοιτάζοντας θάλασσα και ουρανό μα στην πραγματικότητα δεν έβλεπα τίποτε, σκεφτόμουν το γιο ή την κόρη που σε λίγο θα κρατούσα αγκαλιά. Κάποιες μέρες θα κράταγε το ταξίδι ως την Αμβέρσα κι από 'κει κατευθείαν σπίτι μου. Περιμένα βέβαια κακοκαιρία, όπως με είχαν ενημερώσει, μα δε φοβόμουν. Χρόνια στο κουρμπέτι, τώρα θα κολλούσα; Τα κύματα, μικρή μου, ήταν πιο μεγάλα απ' όσο μπορεί να βάλει η φαντασία σου, αλλά ήξερα να κουμαντάρω το βαπόρι και ταξιδεύαμε με δυσκολία αλλά σταθερά. Λίγο παραπάνω θα κράταγε το ταξίδι μας, ίσως δύο ή τρεις μέρες. Είχα υπολογίσει και την καθυστέρηση,

δεν ανησυχούσα, θα 'μουν κοντά στη γυναίκα μου πριν μπει στο μήνα της. Μάτι δεν κλείναμε στο βαπόρι εδώ και μια εβδομάδα, ώσπου μαλάκωσε ο καιρός, μας έδωσε την ευκαιρία να ξεκουραστούμε. Πλησιάζαμε στην Ευρώπη. Δεν φαντάστηκα τη ζημιά που θα παθαίναμε κι ότι θα μέναμε μεσοπέλαγα ακυβέρνητοι, όταν πια είχαμε επαναπαυθεί. Έπρεπε να στείλω SOS, να μας τραβήξει ρυμουλκό στο πλησιέστερο λιμάνι, με την ελπίδα πως δεν θα παθαίναμε χειρότερα. Τρεις μέρες έκανε το ρυμουλκό να φανεί, κι εγώ ξέρεις για πρώτη φορά στη ζωή μου έκλαιγα. Τούτο δεν το 'χα υπολογίσει. Παρακάλαγα να περνάνε οι ώρες, οι μέρες να φθάσουμε έστω και με ρυμουλκό στο λιμάνι, να τελειώσουν οι διατυπώσεις που θα 'χα με την εταιρεία για τη ζημιά του καραβιού, και να προλάβω, να προλάβω τη γυναίκα μου πριν γεννήσει. Το μόνο που μ' ένοιαζε τότε ήταν να τελειώνω, να φύγω. Στο τέλος πρόλαβα και τη γυναίκα μου στο σπίτι και, βέβαια τη γέννα της κόρης μου».

Σα να 'χε πάρει φόρα ο Καπετάνιος, έτσι όπως τον έβλεπα μπροστά μου, και με τσίγκλαγε να αναμεταδίδω τα λόγια του:

-«Άκου όμως, μικρή μου, και τούτο. Όταν έμενα αρκετά στη στεριά πάλι μέτραγα τις μέρες να μαρκάρω, μου 'λειπε το βαπόρι. Έτσι είναι όλοι οι ναυτικοί. Όσοι δεν αναζητούν το βαπόρι δεν είναι πραγματικοί θαλασσόλυκοι. Εμείς οι ναυτικοί μετράμε πιο παθιασμένα απ' τους στεριανούς. Πάντα έλεγα στα ταξίδια: «επιτέλους πέρασε κι αυτός ο μήνας. Θέλω ακόμα τρεις ή δύο ή πέντε ή δέκα για να ξεμπαρκάρω, να δω και λίγο το σπίτι μου». Στο τέλος μου 'μεινε, και σαν ξεμπαρκάρισα οριστικά πάλι μέτραγα τους μήνες, πότε για να τελειώσω μια δουλειά, πότε για να 'ρθει η κόρη μου με τα εγγόνια και πιο πολύ για να συνηθίσω με τη γυναίκα μου την κοινή ζωή μας».

Τον είχα συναντήσει πριν από δύο χρόνια, ήταν μια χαρά. Μ' έβαλε στην αγκαλιά του λέγοντας:

-«Μικρή μου, σταμάτησα πια να λογαριάζω με τι τρόπο οι μέρες, οι μήνες θα περάσουν πιο γρήγορα για να τελειώσει ή ν' αρχίσει κάτι. Να βιάζομαι για το αύριο, πώς τάχα θα 'ναι καλύτερο από το σήμερα. Προσθέτοντας μήνες, χρόνια, έκλεισα τα ενενήντα-τρία. Ήξερα πια πως τούτη η πρόσθεση δεν είναι τίποτε άλλο από αφαίρεση, και απλά τώρα το συνειδητοποιούσα».

Ήταν η τελευταία συνομιλία που είχα με τον καπετάνιο και που τώρα την απήγγελλα δυνατά, καθώς ετοιμαζόμουν να παρευρεθώ στην κηδεία του.

**ΒΙΚΥ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ**

# Η ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΤΩΝ ΠΛΑΤΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΣΤΗ ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Του ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΔΑΜΑΣΚΟΥ  
δρ. Φιλοσοφίας - Σχολικού Συμβούλου Φιλολόγων

## I. Διδακτική των Πλατωνικών κειμένων

Πάλι θα τονίσουμε ότι η διδασκαλία των πλατωνικών κειμένων καθίσταται αποδοτικότερη και κερδοφόρα, αν κατανοήσουμε τα εξής:

1. ότι όλοι μας, σε πολλές εκφάνσεις της ζωής μας, είμαστε πλατωνικοί: όταν λέμε, λ.χ. ότι υπάρχει επιδημία [είδε κανείς την επιδημία; Πρόκειται για ιδεατή πραγματικότητα, ανθρώπους άρρωστους βλέπουμε], όταν πρεσβεύουμε ότι, με τη γνώση και την πνευματική καλλιέργεια, ο άνθρωπος θα γίνει καλύτερος («οὐδείς ἐκὼν κακός»).

2. ότι, διά του μύθου, μπορούν να εκφραστούν κορυφαίοι στοχασμοί<sup>1</sup> (στον μύθο αντιφεγγίζεται η αιωνιότητα, αυτήν που ο άνθρωπος θέλει να βιώσει στην επίγεια ζωή).

3. ότι η Πολιτεία είναι – ουσιαστικά - ένα σύνταγμα, είναι θέσεις πολιτικές, συγκεκριμένες, οι οποίες γράφτηκαν και κεντρίζουν για 2500 χρόνια τον στοχασμό των ανθρώπων· είναι λάθος να αντιμετωπίζεται το κείμενο ως αντικείμενο πίστης.

4. ότι πολλές θέσεις της πλατωνικής φιλοσοφίας ασκούν, και σήμερα, γοητεία: αναφέρουμε ενδεικτικά: α) τον διάλογο *Συμπόσιον*, όπου γίνεται συζήτηση για τον Έρωτα, β) το γεγονός ότι ο Πλάτων έθετε ως προϋπόθεση την κατοχή της Γεωμετρίας, προκειμένου να δεχθεί κάποιον ως μαθητή του, γ) τη θέση ότι η ατομική ευδαιμονία μπορεί να υπάρξει μόνο, αν όλα τα μέλη της κοινωνίας έχουν τις προϋποθέσεις, που χρειάζονται, για να τις απολαύσουν ( δεν υπάρχει ευδαιμονία μιας μόνο προνομαχικής τάξης, αλλά ολόκληρης της πόλης)<sup>2</sup>, δ) τη θέση ότι η εκπαίδευση μπορεί να συντελεσθεί με μουσική, αριθμητική, φυσική, αστρονομία, φιλοσοφία<sup>3</sup>, ε) το μέγα ζήτημα του θανάτου<sup>4</sup> και

της αθανασίας της ψυχής<sup>5</sup>.

5. το γεγονός ότι ασκήθηκε κριτική στις πλατωνικές θέσεις και το καινούργιο, που προέκυψε από αυτές τις θέσεις<sup>6</sup>.

## II. Διδακτική των αριστοτελικών κειμένων

Τα *Ἠθικά Νικομάχεια* :<sup>7</sup>

Πριν από τη διδασκαλία, είναι απαραίτητο να γίνει κατανοητό ότι κύρια επιδίωξη της ατομικής ζωής των ανθρώπων, για τον Ελληνικό Πολιτισμό, είναι η κατάκτηση της ευδαιμονίας, ούτως ώστε να αντιμετωπίζεται το κάθε κείμενο ως μέρος ενός δημιουργικού συνόλου. Αναφέρονται, ενδεικτικά, οι θέσεις των άλλων δημιουργών· ο **Σοφοκλής**, στην *Αντιγόνη*, όταν ο χορός εξέρχεται, λέει: *πολλῶ τῶ φρονεῖν εὐδαιμονίας πρῶτον ὑπάρχει* (= πολύ πριν από την ευδαιμονία είναι ανάγκη να υπάρχει στον άνθρωπο η φρόνηση, [προκειμένου δια της φρονήσεως να κατακτηθεί η ευδαιμονία]). Ο **Ευριπίδης** (G.Nauck, *Fragmenta Tragicorum Graecorum*, fr.910) ισχυρίζεται «ὄλβιος ὅστις τῆς ἱστορίας ἔσχε μάθησιν» (= καλότυχος όποιος έμαθε ιστορία, όποιος απόκτησε γνώση για τον κόσμο). Ο **Δημόκριτος** θεωρεί ότι η ευδαιμονία είναι έργο, απόκτημα της ανθρώπινης ψυχής, ότι δεν κατοικεί στα κοπάδια ζώων, δεν αγοράζεται με χρυσάφι. Η ψυχή είναι η κατοικία της ευδαιμονίας: « *Εὐδαιμονία ψυχῆς ἔργον ... οὐκ ἐν βοσκήμασιν οἰκεῖ οὐδέ ἐν χρυσῶ· ψυχὴ οἰκητήριον δαίμονος*»<sup>8</sup>. Ο **Ισοκράτης**<sup>9</sup> ισχυρίζεται: «*Ἄ μὲν οὖν ὑπάρχειν δεῖ τοῖς μέλλουσιν εὐδαιμονήσειν, τὴν εὐσέβειαν καὶ τὴν σαφροσύνην καὶ τὴν δικαιοσύνην καὶ τὴν ἄλλην ἀρετὴν ὀλίγω πρότερον εἰρήκαμεν*». Ο **Αριστοτέλης** πρώτος προσπάθησε, συστηματικά, να αναλύσει το πώς ορίζεται η ευδαιμονία και πώς επιδιώ-

κεται με την ανθρώπινη δραστηριότητα. Στην προσπάθεια αυτή, αφέρωσε τρία συγγράμματα: *Ἠθικά Νικομάχεια*, *Ἠθικά Εὐδήμεια*, *Ἠθικά Μεγάλα*.

1. Κατά τον Αριστοτέλη «*Ἡ δέ εὐδαιμονία ἐνέργεια ...*» (= η ευδαιμονία είναι μία ευχάριστη ψυχική κατάσταση, που προκύπτει από τη δραστηριότητα της ψυχής, εφόσον αυτή η δραστηριότητα είναι σύμφωνη με την τέλεια αρετή». Επομένως, είναι ανάγκη να ερευνήσουμε τι σημαίνει αρετή: «*περὶ ἀρετῆς ἐπισκεπτέον· ἔστιν οὖν ἀρετὴ... ὀρίσειεν*»<sup>10</sup>. Είναι η αρετή η παγιωμένη διάθεση, την οποία επιλέγει, με τη θέλησή του, ελεύθερα ο άνθρωπος· ουσιαστικά, συνίσταται στην αναζήτηση του μέσου δρόμου δράσης, σε σχέση με μας, όπως, δηλαδή, μπορεί να αποφασίσει ο συνετός άνθρωπος<sup>11</sup>.

2. Καθίσταται αναγκαίο να προσδιορισθεί, με ακρίβεια, η έννοια της μεσότητας, η οποία ορίζεται, από τον άνθρωπο, με βάση το λογικό του, και της προαιρέσεως, της ελεύθερης δηλαδή επιλογής της πορείας μας, ανάμεσα από ποικίλες δυνατότητες<sup>12</sup>.

3. Από το σημείο αυτό και ύστερα, τα κείμενα του σχολικού εγχειριδίου αποτελούν κρίκους μιας συλλογιστικής αλυσίδας, η οποία οδηγεί από την ευδαιμονία, ως αίτημα βίου, προς την ευδαιμονία ως επίτευγμα βίου, διά μέσου της αρετής, η οποία είναι συνειδητή επιλογή του ανθρώπου, επιλογή που προϋποθέτει ελευθερία συνείδησης (προαίρεση) και συνεπάγεται ευθύνη<sup>13</sup>.

4. Κατά τη διδακτική πράξη και τη συνακόλουθη μαθησιακή διαδικασία, η πορεία μας διευκολύνεται, αν αναζητούμε και επισημαίνουμε σε κάθε ενότητα την πρόταση / κρίκο της συλλογιστικής αλυσίδας.

Έτσι, στην **1η ενότητα** του σχολικού βιβλίου, έχουμε την ετυμολογική

ερμηνεύει: «*Ἠθικὴ ἐξ ἔθους περιγίγνεται, ὅθεν καὶ τὸ ὄνομα*» και ότι «*οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίγνεται, (ἀλλὰ ἐξ ἔθους περιγίγνεται)*».

Στη **2η ενότητα**, παρουσιάζεται το πώς βιώνεται η αρετή· για να γίνει πράξη, είναι ανάγκη ο άνθρωπος να μάθει κάποιο τρόπο πράξης: «*ἄ δεῖ μαθόντας ποιεῖν ταῦτα ποιούντες μαθάνομεν*».

Στην **3η ενότητα**, παρουσιάζεται η προσπάθεια, την οποία καταβάλλουν οι νομοθέτες, προκειμένου να γίνουν οι πολίτες ενάρετοι, με τη συνήθεια: «*οἱ νομοθέται τοὺς πολίτας ἐθίζοντες ποιοῦσιν ἀγαθοῦς*».

Στην **4η ενότητα**, τονίζεται ότι οι παγιωμένες συνήθειες διαμορφώνονται με την επανάληψη ὁμοίων συμπεριφορών: «*ἐκ τῶν ὁμοίων ἐνεργειῶν αἴς γίνονται*».

Στην **5η ενότητα**, εκφράζεται η διαπίστωση ότι κριτήριο των επαναλαμβανόμενων συνηθειῶν πρέπει να θεωρούμε τη χαρά ή τη λύπη, η οποία προκύπτει από τις πράξεις μας: «*σημείον δεῖ ποιῆσθαι τῶν ἔξεων τὴν ἐπιγιγνομένην ἡδονὴν ἢ λύπην τοῖς ἔργοις*». Στην **6η ενότητα**, προσδιορίζεται η ανθρώπινη αρετή ως η επαναλαμβανόμενη καλή συνήθεια, με την οποία ο άνθρωπος καθίσταται ενάρετος: «*Ἡ τοῦ ἀνθρώπου ἀρετὴ εἶναι ἢ ἐξίς ἀφ' ἧς ἀγαθὸς ἄνθρωπος γίγνεται*».

Στην **7η ενότητα**, προσδιορίζεται η μεσότητα, η οποία νοεῖται σε σχέση με μας, που επιλέγουμε, αλλά και ως κατάσταση, ὅπου δεν πλεονάζει κάτι ούτε υπολείπεται· η μεσότητα δεν ορίζεται με ἀπόλυτο τρόπο, δεν είναι μία κατάσταση η οποία μπορεί να δοθεῖ, ως συνταγή και να ισχύσει για ὅλους· κάθε συνετός ἄνθρωπος ἀποφεύγει τόσο την υπερβολή ὅσο και την ἔλλειψη, ἀναζητεῖ τη μεσότητα, η οποία δεν ἔχει σχέση με την μετριότητα, και ἀυτὴν ἐπιλέγει: «*τὸ μέσον πρὸς ἡμᾶς, ὃ μῆτε πλεονέξει μῆτε ἔλλείπει, τοῦτο δὲ οὐχ ἔν οὐδὲ ταυτὸν πᾶσιν... πᾶς δὲ ἐπιστήμων τὴν ὑπερβολὴν καὶ τὴν ἔλλειψιν φεύγει, τὸ δὲ μέσον ζητεῖ καὶ τοῦθ' αἰρεῖται*».

Στην **8η ενότητα**, προκρίνεται η αρετή ως «*ἀκριβεστέρα καὶ ἀμείνων*

*πάσης τέχνης*». Στην **9η ενότητα**, καθίσταται σαφές το γεγονός, ότι η αρετή ἀναφέρεται στα πάθη των ἀνθρώπων και στις πράξεις τους ... ὅπου η μεσότητα ἐπαινεῖται και χαρακτηρίζεται κατόρθωμα: «*ἡ ἀρετὴ περὶ πάθη καὶ πράξεις ἐστὶ... τὸ μέσον ἐπαινεῖται καὶ κατορθοῦται*».

Στην **10η ενότητα**, τονίζεται ότι η αρετή, σε τελικὴ ἀνάλυση, είναι μία παγιωμένη διάθεση ή ο σταθερὸς προσανατολισμὸς του νου, που ἀποφασίζει, ἐλεύθερα, τις ἐπιλογές των πράξεων και των αἰσθημάτων μας· ουσιαστικά, συνίσταται στην ἀναζήτηση του μέσου δρόμου δράσης, σε σχέση με μας· ὅπως, δηλαδή, μπορεί να ἀποφασίσει ο συνετός ἄνθρωπος,... ο φρόνιμος συνειδητὰ ἐπιλέγει τη μέση οδὸ και σ' αὐτὴν πορεύεται, με σταθερότητα και δίχως παρεκκλίσεις: «*ἐστὶν, ἄρα, ἡ ἀρετὴ ἔξις προαιρετικὴ ἐν μεσότητι οὔσα τῇ πρὸς ἡμᾶς, ὠρισμένη λόγῳ καὶ ᾧ ἂν φρόνιμος ὀρίσειεν... εἰδὼς προαιρουμένως, βεβαίως καὶ ἀμετακινήτως*».

5. Επειδὴ η μάθηση είναι θέμα παιδείας, ο Ἀριστοτέλης μνημονεύει (5η ενότητα) ἓνα σχετικὸ ὀρισμὸ, που ο δάσκαλός του ο Πλάτων δημιούργησε: «*περὶ ἡδονᾶς και λύπας ἐστὶν ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ... διὸ δεῖ ἡχθῆαι πῶς ἐκ νέων, ὡς ὁ Πλάτων φησὶν, ὥστε χαίρειν τε καὶ λυπεῖσθαι οἷς δεῖ· ἡ γὰρ ὀρθὴ παιδεία αὐτὴ ἐστὶν*».

6. Παρουσιάζεται, με τον τρόπο αὐτό, ἓνας κύκλος ὀρισμῶν, οι ὁποῖοι διευκρινίζουν, ἀλυσιδωτὰ, τις κύριες ἀριστοτελικές θέσεις. Παράμενον, ὁμως, ἀδιευκρίνιστοι οι ὀροι: *ἀγαθός, λόγος, φρόνιμος, φρόνησις, προαίρεσις*. Στα *Πολιτικά*<sup>14</sup>, ο φιλόσοφος διατείνεται ότι «*διὰ τριῶν γίνονται οἱ ἄνθρωποι ἀγαθοὶ και σπουδαῖοι· ἐστὶ δὲ ταῦτα τὰ τρία: φύσις, ἔθος, λόγος*». Στα *Ἠθικά Νικομάχεια*<sup>15</sup>, διευκρινίζει: «*ἐστὶ γὰρ (ἀρετὴ) οὐ μόνον ἢ κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον ἔξις ἄλλ' ἢ μετὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγον ἔξις ἀρετὴ (ἐστίν)*». «*Ὄρθος δὲ λόγος περὶ τῶν τοιούτων ἢ φρόνησις*».

Τὴν ἔννοια της φρονησεως ἀναλύει ο Δημόκριτος<sup>16</sup>: «*Τριτογένεια ἢ Ἀθηνα ... φρόνησις νομίζεται. Γίγνεται δὲ ἐκ τοῦ φρονεῖν τρία ταῦτα: βουλευέσθαι*

*καλῶς, λέγειν ἀναμαρτήτως και πράττειν ἄ δεῖ*». [Τριτογένεια λέγεται ἡ Ἀθηνα ... και θεωρεῖται ἡ ἐνσάρκωση της φρονησης. Η δε φρόνηση εκφράζεται με τρεις δυνατότητες: να σκεπτόμαστε σωστά, να διατυπώνουμε τη σκέψη μας ἀφογα, να πράττουμε αὐτὰ που κρίνονται ἀπὸ τους ἄλλους σωστά, ἀρα ευεργετικά.] Ὡς πρὸς την προαίρεση, προκύπτουν τρία διευκρινιστικά ἐρωτήματα: Ποια ἡ σχέση της με τη βούληση; Ποια ἡ ἐμβέλειά της; Ποια ἡ σχέση της με την ἀνθρώπινη λογική; Ο Ἀριστοτέλης ἀπαντᾷ<sup>17</sup>: «*Ἡ βούλησις (ἡμῶν) τοῦ τέλους ἐστὶ μᾶλλον, ἢ δὲ προαίρεσις τῶν πρὸς τὸ τέλος... ὅλως δὲ ἔοικεν ἢ προαίρεσις περὶ τὰ ἐφ' ἡμῖν εἶναι*» [ Η βούλησή μας εκφράζει, μᾶλλον, ἓναν τελικὸ σκοπὸ, ἐνὼ ἡ προαίρεσή μας ἐπιλέγει τα μέσα, που θεωροῦμε χρήσιμα για την ἐπίτευξη του σκοποῦ..., και μᾶλλον ἡ προαίρεσή μας βασίζεται σε ὄ,τι μπορούμε εμεῖς να πραγματοποιήσουμε, ὄ, τι κρίνουμε ὅτι είναι ἐντὸς των ὀρίων μας.] «*Ἡ προαίρεσις μετὰ λόγον και διανοίας, ὑποσημαίνειν δὲ ἔοικεν και τὸ ὄνομα ὡς ὄν πρὸ ἐτέρων αἰρετόν*». [Η προαίρεσή μας συνοδεύεται ἀπὸ λογική και περίσκεψη, ὅπως φαίνεται να υποδηλώνει και ο ὀρος που χρησιμοποιούμε: αἰρετὸ ὀνομάζουμε κάτι που το προτιμούμε, συγκρίνοντας το με κάτι ἄλλο, ἐπομένως ὑστερα ἀπὸ ἐνέργεια λογική και στοχασμὸ.]

7. Να παρατηρήσουμε ὅτι δεν θα ἔχουμε το ἐπιθυμητὸ ἀποτέλεσμα, αν ο φιλοσοφικὸς λόγος παρουσιασθεῖ χωρὶς μέθοδο και ἀσπασματικά, αν δεν γίνει ἀντιληπτὸ ὅτι ὑπάρχει συνέχεια, ἡ οποία, κάθε φορὰ, θα ἀναδεικνύεται, ἀφ' ἐνός, και ὅτι ο στοχασμὸς αὐτὸς εκφράζεται μέσα ἀπὸ την γλώσσα, ἀφ' ἐτέρου, ἡ οποία είναι ἀνάγκη, κάθε φορὰ, να προσεγγίζεται, οὕτως ὥστε να καθίσταται ἰκανὴ ἡ μάθησή της.

Πάντως, είναι γεγονός, ὅτι οι μαθητές πάντα μαθάνουν και πάντα θα μαθαίνουν! Το ζήτημα, ὁμως, είναι τι μαθαίνουν, πῶς το μαθαίνουν και με τι κόπο το ἀφομοιώνουν.

## ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Μύθος είναι η ομιλία που περιγράφει την παραδοσιακή εφαρμοσμένη αφήγηση, με περιεχόμενο, συνήθως, θρησκευτικό, ιδεολογικό. Στην πραγματικότητα, η έννοια του όρου μύθος διαφοροποιείται, ανάλογα με το περιεχόμενο κάθε κειμένου και του συνόλου της σκέψης, μέσα στην οποία χρησιμοποιείται. Η αντίθεση μεταξύ λόγου και μύθου έγινε αντικείμενο έρευνας και ευρύτερου στοχασμού, από την αρχαιότητα. Η έκφραση αυτής της αντίθεσης περιγράφεται, ήδη, στους Σοφιστές, ενώ λείπει στον Όμηρο. Στον Πλάτωνα, φαίνεται ότι ο μύθος έχει την θέση του προλογικού στοιχείου. Η μεταμόρφωση του μύθου σε λόγο εκτελείται σε δύο επίπεδα : 1. στον χώρο της φυσικής, μεταφυσικής και κοσμολογίας (κυκλικός χαρακτήρας των γεγονότων) και 2. σε επιφανειακό επίπεδο, στην αλληγορική ερμηνεία του μύθου. Στους Έλληνες Πατέρες, ο μύθος θεωρείται ως προστάδιο προς τον σπερματικό λόγο, ο οποίος ενυπάρχει στην προ Χριστού εποχή και οδηγεί στην «αληθή φιλοσοφία», που είναι η Χριστιανική Αποκάλυψη. Ο μύθος συνδυάζει ένα στοιχείο θεωρητικό και ένα στοιχείο καλλιτεχνικής δημιουργίας: από τον μύθο προέκυψε η ποίηση. Αποτελείται από πράξεις περισσότερο και λιγότερο από εικόνες και αναπαραστάσεις. Δεν

καταργεί την ιστορία, καθώς εξαγγέλλει αυτό που συνέβη σε αλλοτινούς καιρούς συνιστά ο ίδιος μια ιστορία, τόσο για την ομάδα που τους δημιουργήσε και τους διατήρησε, όσο και για τον κόσμο αυτής της ομάδας: αυτή η ιστορία εκφράζει τη βαθιά επιθυμία του ανθρώπου να ζει εμπειρικά την αιωνιότητα, ακόμα και από εδώ, από τον αισθητό κόσμο. Ο Λόγος είναι πολυσήμαντος. Καθώς διευκρινίζουμε τα γενικά χαρακτηριστικά του περάσματος από τον μύθο, από την αισθησιακή – τουτέστιν - στην ασυνείδητη αντίληψη της πραγματικότητας στον λόγο, στην ορθολογική τουτέστιν συνειδητή, λογική αντίληψη της πραγματικότητας, τότε εννοείται, κυρίως, το λογικό, η νόηση, η κατανόηση.]

2. «ἔστι τις ἐπιστήμη... ἢ οὐχ ὑπὲρ τῶν ἐν τῇ πόλει τινὸς βούλεται, ἀλλ' ὑπὲρ αὐτῆς ὅλης». (Πολιτεία, IV 428 c-d, βλέπε και :I 342b – 345b, IV 428c-d, X 618d. Καθώς και Πολιτικός, 311c. «Καθ' ὅσον εὐδαίμονι προσήκει γίνεσθαι πόλει»

3. Πολιτεία, II 377c, III 414b, VII 523b, - 540c.

4. Φαίδων, 68 d 70a, 77b, 116e. Απολογία Σωκράτους 35a, 40a, , 403b, Πολιτεία, I 330d-331a, iii 386c-387a

5. Ψυχή πάσα ἀθάνατος. Φαίδρος, 245 c.

6. Fr. Hegel, Karl Marx, Karl Popper

κ.α. .

7. Βλ. και στο διαδίκτυο, [www.voros.gr](http://www.voros.gr), εκτενέστατη παρουσίαση.

8. H. Diels-W. Kranz, Die Fragmente der Vorsokratiker, 68 B 170, 251.

9. Περί Ειρήνης, 63.

10. Ηθ. Νικ. 1106 b 36-1107 a1.

11. Για τη σημασία του λόγου στο αριστοτελικό έργο, βλ. Πολιτικά, 1332 b 6-10: «διά τον λόγον οί άνθρωποι δύνανται πράττειν καί ἐναντία τοῖς ἐθιμοῖς καί τῇ φύσει, ἐάν πεισθῶσιν ἄλλως ἔχειν βέλτιον».

12. ε.α., 1106 a 1-2.

13. Η ελευθερία συνειδήσης, ως πρόβλημα της Φιλοσοφίας, διατυπώθηκε από τους φιλοσόφους της Στοάς (βλ. Α.Α. Long, Η Ελληνιστική Φιλοσοφία, Μ.Ι.Ε.Τ. 1987, σσ. 101-108, 168-172, 268-69), αλλά ως αίτημα της πολιτικής και της κοινωνικής ζωής ανιχνεύεται ενωρίτερα στον ελληνικό στοχασμό: εὐδαιμον τό ἐλεύθερον τό δ' ἐλεύθερον εὐψυχον κρίναντες οὐ περιορᾶτε τοὺς πολεμικοὺς κινδύνους (= επειδή κρίνουμε ότι η ευδαιμονία προϋποθέτει την ελευθερία...)

14. 1332 a 39-40.

15. 1144 b 26-27.

16. D.K, Die Fragmente der Vorsokratiker, 68 B 2.

17. Κατά σειρά, Ηθ. Νικ., 1111 b 26-29, 1112 a 15-17.

## ΕΝΗΜΕΡΩΤΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Η ΕΚΔΕΦ, ως μη κερδοσκοπικό σωματείο, είναι γνωστό ότι εκτός από τις συνδρομές και τις φιλικές εισφορές των Μελών της, δεν έχει άλλους πόρους, ούτε επιχορηγείται από δημόσιους ή ιδιωτικούς φορείς. Προκειμένου να ανταποκριθεί στις τρέχουσες ανάγκες της (π.χ. ενοικιάσεις Αιθουσών για τις εκδηλώσεις της, εκτύπωση προσκλήσεων και άλλων σχετικών εντύπων, έξοδα αποστολής Περιοδικού και αλληλογραφίας, γραφική αναγκαία ύλη κ.ά.) αλλά κυρίως για την τακτική και απρόσκοπτη έκδοση και αποστολή του Περιοδικού της Οργάνου «Φιλοσοφία και Παιδεία», που επί μια δεκαετία ανελλιπώς προσφέρει στη σύγχρονη ελληνική εκπαιδευτική κοινότητα και όχι μόνον, θέτει υπόψη των Μελών της και των Φίλων της τα εξής:

1. Παρακαλεί θερμώς για την **έγκαιρη αποστολή της συνδρομής για το νέο έτος 2006** που παραμένει, παρά την αύξηση γενικών του κόστους έκδοσης του Περιοδικού, στο ποσόν των 20,00 Ευρώ. Ας ληφθεί υπόψη ότι για την ταχυδρομική αποστολή κάθε τεύχους απαιτείται το ποσόν του 1,50 Ευρώ για κάθε παραλήπτη.

2. Ιδιαίτερα η ΕΚΔΕΦ απευθύνεται στα Μέλη εκείνα που, για διάφορους λόγους, **οφείλουν και συνδρομές παλαιότερων ετών** και παρακαλεί για την τακτοποίησή τους. Επειδή οι οφειλόντες είναι αρκετοί, το Δ.Σ. με πολλή λύπη

ομολογουμένως, έλαβε την απόφαση, μετά την παρέλευση **δύο ετών** μη καταβολής της συνδρομής να διακόπτει την περαιτέρω αποστολή του Περιοδικού.

3. Η ΕΚΔΕΦ απευθύνεται και πάλι σε όσα Μέλη έχουν τη δυνατότητα να προσφέρουν επί πλέον της ετήσιας συνδρομής, φιλική οικονομική ενίσχυση, να έλθουν αρωγά στο έργο της έκδοσης κυρίως του Περιοδικού μας.

Ελπίζουμε και ευχόμαστε ότι η έκκλησή μας αυτή θα βρεί την απαιτούμενη κατανόηση, ώστε το έργο της Ένωσής μας, που ήδη έχει καταξιωθεί στην συνειδηση όλων εκείνων που το γνωρίζουν και το εκτιμούν, να συνεχιστεί απρόσκοπτα.

### ΑΠΟ ΤΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ

• Σημ. Τα χρήματα αποστέλλονται ή με **ταχυδρομική επιταγή** επ' ονόματι του Προέδρου της ΕΚΔΕΦ στη διεύθυνση του Περιοδικού (Εθνικής Αντιστάσεως 20 - 143 43 Ν. Χαλκηδόνα) ή **μέσω της Εθνικής Τράπεζας** (αριθμός λογαριασμού 665/755979-85). Στη δεύτερη περίπτωση είναι ανάγκη να γνωστοποιείται η κατάθεση τηλεφωνικώς (210-2510020, 210-2580814, 210-2921403), για την έκδοση της σχετικής αποδείξεως πληρωμής.



# Η διδασκαλία του μαθήματος της Φιλοσοφίας στο Ενιαίο Λύκειο

Του ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΝΤΑΒΑΡΙΝΟΥ

δρ. Φιλοσοφίας, Καθηγητή Β/θμιας Εκπαίδευσης

Η Φιλοσοφία ορίζεται ως η σκέψη και ο στοχασμός για τη φύση και τις αρχές των πραγμάτων, τα οποία συναρτώνται με τον άνθρωπο και τον κόσμο<sup>1</sup>.

Η Φιλοσοφία ως μάθημα στο αμιλλοσώφητο Ενιαίο Λύκειο έχει συρρικνωθεί ανεπίτρεπτα και διδάσκεται ως μάθημα κατεύθυνσης στη Β' τάξη με ένα επιεικώς μέτριο διδακτικό βιβλίο, το οποίο επέσυρε σωρεία αρνητικών κριτικών<sup>2</sup>.

Οι διδάσκοντες ως πτυχιούχοι των Φιλοσοφικών Σχολών διαπιστώνουν ότι το μάθημα της Φιλοσοφίας τελεί εν διωγμώ μετά την συρρίκνωσή του, ενώ ήταν μάθημα γενικής παιδείας Γυμνασίου και Λυκείου. **Καταδιώκουν την Φιλοσοφία ως μάθημα μόνον εκείνοι, οι οποίοι δυσπιστούν απέναντι στο λόγο και φοβούνται την ελευθερία του πνεύματος.**

Αλλά οι φιλοσοφούντες εκπαιδευτικοί αισιοδοξούν και προσδοκούν ότι «...τάχ' αὔριον ἔσ(σ)ετ' ἄμεινον» κατά Θεόγγιν τον Μεγαρέα. **Η διδακτική της Φιλοσοφίας** εδράζεται κυρίως στη διαλογική μέθοδο με κύριο στόχο την βαθύτερη κατανόηση των φιλοσοφικών θεωριών από τους μαθητές. Μετά την δέουσα και ενδεδειγμένη ανάγνωση του προγραμματισμένου φιλοσοφικού κειμένου της διδακτικής ενότητας διεξάγεται ο κατευθυνόμενος διάλογος διδάσκοντος και μαθητών κατά το κλασικό πρότυπο του μεγάλου διδασκάλου των αιώνων Σωκράτη: «ἐρωτᾶν τε καὶ ἀποκρίνεσθαι»<sup>3</sup>.

Ο στόχος του διαλόγου, π.χ. στην διδακτική ενότητα «**Η θεωρία των ιδεών του Πλάτωνα**», αφορά στην απλούστευση της γνωσιολογικής θεωρίας του μεγάλου φιλοσόφου, χάριν των μαθητών. Αναλυτικότερα και συστηματικότερα το σχέδιο της διδασκαλίας της ενότητας έχει ως εξής:

## Δειγματική Διδασκαλία ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

### Β' Λυκείου, Θεωρητικής Κατεύθυνσης

**Θέμα: Η θεωρία των ιδεών του Πλάτωνα**, (Από το σχολικό εγχειρίδιο: Θ. Πελεγρίνη, Αρχές Φιλοσοφίας Β' Λυκείου, Θεωρητικής Κατεύθυνσης, ΟΕΔΒ, σσ. 23-27).

Η θεωρία των ιδεών του Πλάτωνα διατρέχει το σύνολο σχεδόν του συγγραφικού έργου του φιλοσόφου από το *Συμπόσιο*, όπου προαναγγέλλεται, ως τον *Τίμαιο*, όπου υποστηρίζεται ακόμη. Η πιο ολοκληρωμένη έκθεση και υποστηρίξι της γίνεται στο *Φαίδωνα*, όπου ο λόγος είναι για την αθανασία της ψυχής και η θεωρία των ιδεών προσφέρεται επιτυχώς για την ενίσχυση της άποψης ότι η ψυχή είναι αθάνατη. Αλλά η θεωρία αυτή έχει μία καθολική εφαρμογή στα πράγματα και σχεδιάστηκε με την αξίωση να γίνει δεκτή ως ολική ερμηνεία της πραγματικότητας<sup>4</sup>.

## Α. Προπαρασκευή

Ερωτήσεις στους μαθητές για τη **θεωρία του Σωκράτη περί των εννοιών** ως εξέλιξης των διδασκαλιών των προσωκρατικών φιλοσόφων και ως προβαθμίδας της φιλοσοφίας του Πλάτωνα.

## Β. Παρουσίαση

Διδακτικοί στόχοι:

α) Να πληροφορηθούν οι μαθητές τις γνωσιολογικές αντιλήψεις του Πλάτωνα.

β) Να κατανοήσουν τη θεωρία των ιδεών του μεγάλου φιλοσόφου.

1. Το γνωσιολογικό πρόβλημα των προσωκρατικών φιλοσόφων.

2. Οι πηγές της φιλοσοφίας του Πλάτωνα:

α) Η σωκρατική διδασκαλία περί των εννοιών

β) Οι πνευματικές αντιλήψεις των ανατολικών λαών περί της ιδέας του Θεού

γ) Οι ορφικές δοξασίες περί ψυχής

δ) Τα **μαθηματικά** με τα σταθερά ιδεατά αντικείμενά τους, π.χ. «**το άθροισμα των γωνιών ενός τριγώνου είναι δύο ορθές**» ως γεωμετρική αλήθεια ισχύει για όλα τα δυνατά τρίγωνα. (Σχετικό ήταν το επίγραμμα στο υπέρθυρο της Πλατωνικής Ακαδημίας: «*Μηδείς ἀγεωμέτρητος εἰσίτω. τῶ μὴ θέλοντι συζυγῶσω τὰς θύρας*»)<sup>5</sup>.

3. Ανάλυση της θεωρίας των ιδεών του Πλάτωνα.

4. Ανάγνωση και **ερμηνεία φιλοσοφικού κειμένου: Πλάτωνος Πολιτεία 509c κ.ε.**

Νόησον τοίνυν, ἦν δ' ἐγώ, ὥσπερ λέγομεν, δύο αὐτῶ εἶναι, καὶ βασιλεύειν τὸ μὲν **νοητοῦ** γένους τε καὶ τόπου, τὸ δ' αὖ **ὄρατοῦ**, ἵνα μὴ οὐρανοῦ εἰπὼν δόξω σοι σοφίζεσθαι περὶ τὸ ὄνομα... ὥσπερ τοίνυν γραμμὴν δίχα τετμημένην λαβὼν ἄνισα τμήματα, πάλιν τέμνε ἐκάτερον τὸ τμήμα ἀνά τὸν αὐτὸν λόγον, τὸ τε τοῦ **ὄρωμένου** γένους καὶ τὸ τοῦ **νοουμένου**, καὶ σοι ἔσται... ἐν μὲν τῶ **ὄρωμένῳ** τὸ μὲν ἕτερον τμήμα **εἰκόνας**... τὸ τοίνυν ἕτερον τίθει ὃ τοῦτο εἰσικεν τὰ τε περὶ ἡμᾶς... σκόπει δὴ αὖ καὶ τὴν τοῦ **νοητοῦ** τομὴν ἢ τμητέον... ἢ τὸ μὲν αὐτοῦ τοῖς τότε μιμηθεῖσιν ὡς εἰκόσιν χρωμένη ψυχῇ ζητεῖν ἀναγκάζεται ἐξ ὑποθέσεως οὐκ ἐπ' ἀρχὴν πορευομένη ἀλλ' ἐπὶ τελευτήν, τὸ δ' αὖ ἕτερον –τὸ ἐπ' ἀρχὴν ἀνυπόθετον– ἐξ ὑποθέσεως ἰοῦσα καὶ ἄνευ τῶν περὶ ἐκεῖνο **εἰκόνων**, αὐτοῦς εἶδεισι δι' αὐτῶν τὴν μέθοδον ποιουμένην.

(Φαντάσθαι λοιπόν ότι [ενν. το αγαθό και ο ήλιος] είναι, καθώς λέμε, δύο βασιλείς, ο ένας του **νοητού** κόσμου και ο άλλος του **ορατού**, για να μην πω του ουρανού και νομίσεις ότι θέλω να παίξω με τη λέξη... Φαντάσθαι τώρα μία γραμμὴ κομμένη σε δύο ἄνισα τμήματα και διαίρεσε πάλι το

καθένα απ' αυτά τα δύο τμήματα, το τμήμα του ουρανού και αυτό του νοητού, κατά την ίδια αναλογία. και έτσι θα έχεις... στο ορατό τμήμα, στην πρώτη υποδιαίρεσή του, εικόνες... Στην άλλη υποδιαίρεσή του βάλε τα ίδια τα αντικείμενα, τα οποία είναι εικόνες τους... Πρόσεξε τώρα ότι πρέπει να διαιρεθεί και το νοητό τμήμα σε δύο πάλι υποδιαίρεσεις... η πρώτη είναι εκείνη όπου η ψυχή, παίροντας ως εικόνας τα πραγματικά αντικείμενα από το ορατό τμήμα, αναγκάζεται να αναζητά την αλήθεια στηριγμένη σε υποθέσεις και έτσι δεν πηγαίνει προς την αρχή αλλά προς το τέλος. Στη δεύτερη υποδιαίρεση – που διευθύνεται προς μία ανυπόθετη αρχή- προχωρεί έξω από κάθε υπόθεση, χωρίς τις εικόνες εκείνες της άλλης, ακολουθώντας τις ίδιες τις καθαρές ιδέες και αυτές μόνο χρησιμοποιεί στην αναζήτηση της αλήθειας»<sup>6</sup>.

### Γ. Επεξεργασία

**1. Διατύπωση ορισμού ιδέας (Δ-MM):** Ιδέα είναι η υπεραισθητή οντότητα, την οποία ο άνθρωπος μπορεί να συλλάβει με το νου<sup>7</sup>.

**2. Κατευθυνόμενος διάλογος (Δ-MM)** επί της θεωρίας των ιδεών του Πλάτωνα.

**3. Ανακεφαλαίωση μαθήματος στα κύρια σημεία του (Δ-MM).**

### Δ. Αξιολόγηση

- Εργασία για το σπίτι (ερώτηση σύντομης απάντησης

στο τετράδιο Φιλοσοφίας): Ποιο πρόβλημα της προσοκρατικής φιλοσοφίας επιδίωξε ο Πλάτων να λύσει διατυπώνοντας τη θεωρία του περί ιδεών;

### ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Π. Τζιώκα-Ευαγγέλου: *Η αναγκαιότητα της Φιλοσοφικής Παιδείας για το δάσκαλο και το μαθητή*, στο π. *Φιλοσοφία και Παιδεία*, τεύχ. 17-18, Ιανουάριος 2000, σ. 16.

2. Γ. Ηλιοπούλου: *Προς μια έκκτη εποχή της Φιλοσοφίας*, στο π. *Φιλοσοφία και Παιδεία*, τεύχ. 31, Ιανουάριος – Απρίλιος 2004, σσ. 20-21.

3. Δ. Διαμαντοπούλου: *Η διδασκαλία του μαθήματος της Φιλοσοφίας στο Ενιαίο Λύκειο*, στο π. *Πλάτων* [θέματα Μ.Ε.] τόμ. 1, Αθήνα 2002, σσ. 13-20 (για εκτενέστερη βιβλιογραφία).

4. Θ. Βεΐκου: *Ιστορία του φιλοσοφικού στοχασμού*, ΟΕΔΒ, [Αθήνα] χ.χ., σ. 70.

5. Θ. Βεΐκου: *ό.π.*, σ. 72.

6. Οι δομικές έννοιες του κειμένου: νοητόν, ορατόν, εικόνας, ψυχή, χρηζούν αναλυτικής φιλοσοφικής ερμηνείας για την επαγωγικότερη διδασκαλία της ενότητας.

7. Θ. Πελεγρίνη: *Λεξικό της Φιλοσοφίας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004, σ. 288.

8. Πλάτωνος *Πολιτεία* Στ', 484b3.

## BIBΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

**Χρήστου Π. Μπαλόγλου**, *Η Στωική Φιλοσοφία και οι πολιτικοί της Ρώμης*, ανάτυπο του περιοδικού «Νέα Κοινωνιολογία» 42, σσ. 87 (Βραβείο Ακαδημίας Αθηνών).

Με αυτό το ομολογουμένως ελκυστικό θέμα καταπιάνεται ο συγγραφέας, έχοντας ως στόχο να δείξει τη βαθειά επίδραση που άσκησε ο ελληνικός πολιτισμός και η ελληνική γλώσσα στον ρωμαϊκό κόσμο από τον 3ον π.Χ. αιώνα και εξής. Όπως είναι γνωστό, η ελληνιστική φιλοσοφική διείσδυση διά μέσου της Στοάς επηρέασε όχι μόνο τον «Κύκλο των Σκιπιώνων» της αιωνίας πόλης, μεταξύ της αρχής και του τέλους του 2ου π.Χ. αιώνα, αλλά και τον Κάτωννα τον πρεσβύτερο, τον εγκρατή των ρωμαϊκών πατρικών παραδόσεων και συγχρόνως αρνητή της ελληνικής παιδείας.

Ο κ. Μπαλόγλου αποδεικνύει με πειστικά επιχειρήματα ότι η στωική Φιλοσοφία ταίριαζε στον λιτό τρόπο ζωής των πρώτων Ρωμαίων της Ελευθέρας Πολιτείας, όπως τούτο γίνεται φανερό από επιφανείς ρήτορες, νομικούς και στρατηγούς ακόμη της Ρώμης, οι οποίοι υιοθέτησαν το «κατά φύσιν και κατ' αρετήν ζην», καθώς και τον ηθικό προσανατολισμό του ατόμου, παραλλήλως προς το πνεύμα της κοινωνικότητας των Στωικών, που είχε ως πρότυπο όχι τη συγκεκριμένη πόλη, αλλά τον κοσμοπολίτη άνθρωπο της τότε οικουμενικής κοινότητας.

Στη λαμπρή αυτή εργασία τονίζεται ιδιαίτερως η συμβολή του «Κύκλου των Σκιπιώνων» στη διάδοση της στωικής φιλοσοφίας στη Ρώμη, ο οποίος υπήρξε «ένα σπουδαστήριο», όπου, με την ανταλλαγή γνώσεων επί διαφόρων πνευματικών προβλημάτων, περιλαμβανομένων και των φιλοσοφικών, βοηθήθηκε η ταχύτερη αφομοίωση της

ελληνικής παιδείας και προετοιμάσθηκε το έδαφος για την επόμενη γενιά των στοχαστών της εποχής του Κικέρωνος».

Η πραγματεία αυτή περιέχει, μετά τις βραχυγραφίες (σσ. 4-5) και την Εισαγωγή, τα εξής επί μέρους κεφάλαια:

1. *Ηθική και Πολιτική στη Στοά*. 2. *Η πρόσληψη της Φιλοσοφίας και ειδικότερα των στωικών δοξασιών στη Ρώμη*. 3. *Η πολιτική του Μάρκου Κάτωνος του Πρεσβύτερου, του Κάτωνος του Νεωτέρου και του Τίτου Φλαμίνιου, σύμφωνα με τις στωικές δοξασίες*. 4. *Η επίδραση της Στοάς στην πολιτική του «Κύκλου των Σκιπιώνων»*. 5. *Η Στωική επίδραση στους αυτοκρατορικούς χρόνους (σσ.7-70)*. Ακολουθεί πλούσια βιβλιογραφία (σσ. 72-77), περίληψη στην αγγλική γλώσσα (σσ. 78-79) και κατατοπιστικό ευρετήριο αρχαίων ελληνικών, λατινικών, νεοελληνικών, συγχρόνων και ξένων ονομάτων, καθώς και ευρετήριο τόπων και τοπωνυμίων (σσ. 80-87).

Γενικώς πρόκειται για έργο που αποδεικνύει ότι ο συγγραφέας έχει ποικίλα πνευματικά ενδιαφέροντα και ερευνητική διάθεση, με την οποία συναρτά πολύ ορθώς την επίδραση της στωικής σκέψης με τα κοινωνικά προβλήματα τόσο των ελληνιστικών βασιλείων, και κυρίως με την πολιτική διαθήκη του βασιλιά της Περγάμου Αττάλου Γ', όσο και με τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες των αδελφών Γράκχων. Πολύ χρήσιμες επίσης είναι η Σημειώσεις που παρακολουθούν τα επί μέρους κεφάλαια, καθώς και οι εικόνες οι σχετικές με τα κείμενα, οι οποίες ολοκληρώνουν αυτό το έργο, το οποίο δικαίως έτυχε βραβείου της Ακαδημίας Αθηνών.

**Χρ. Ν. Πολάτωφ δ.φ.**

# Η ΠΡΟΤΕΡΑΙΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ ΤΟΥ ΚΟΡΑΗ

Του ΣΩΤΗΡΗ ΦΟΥΡΝΑΡΟΥ

δρ. Φιλοσοφίας

Στα κείμενα του 19ου αιώνα, και μάλιστα στα πονήματα των Ελλήνων Διαφωτιστών, η ροπή προς ηθικοπρακτικά ζητήματα αποτελεί κοινό τόπο. Η πρόδος των φυσικομαθηματικών επιστημών, τα νέα δεδομένα που αυτές προσέφεραν στην αποκρυπτογράφηση του κοσμικού γίνεσθαι, η σύγκρουση με τον παρωχημένο δογματισμό, η οποία μετέφερε το εστιακό κέντρο της μεταφυσικής και της κοσμολογίας από τον Θεό στον Άνθρωπο, συνέβαλαν στην πρωτοκαθεδρία της γήινης σφαίρας και στην υποβάθμιση των εικολογισμάτων της μεταφυσικής. Κατ' αναλογία, δεν ξενίζει το γεγονός ότι ο επιφανέστερος εκπρόσωπος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, ο Κοραΐς, στο φιλοσοφικό υπόστρωμα της Ιατρικής έδωσε προτεραιότητα στην ηθική ακεραιότητα του ιατρού θεωρώντας, εκ παραλλήλου, το επιστημολογικό περιβλήμα της Ιατρικής, προϋπόθεση και υποστυλωτικό αρμό εκ των ων ουκ άνευ.

Τα Προλεγόμενα της έκδοσης που ο Έλληνας Διαφωτιστής έκανε το 1816 στο *Περί αέρων, υδάτων, τόπων*<sup>1</sup> εμπεριέχουν προφανώς τις προαναφερθείσες πτυχές, διότι, εκτός των άλλων, συνοδεύονται από την έκδοση δύο φιλοσοφικών έργων, του ιπποκρατικού *Νόμου* και του γαληνικού *Ότι ο άριστος ιατρός και φιλόσοφος*, ενέργεια, εξάλλου, αποδεικτική της πρόθεσης του ιατροφιλόσοφου Κοραΐ να εμβαθύνει στην επιστήμη της θεραπείας, ξεπερνώντας το στάδιο της απλοϊκής ιατρικής τέχνης. Προτού καταδειχθούν τα ειδικότερα σημεία της ηθικής προτεραιότητας, πρέπει να ληφθούν υπόψη τα εξής: ο Χίος<sup>2</sup> γνωρίζει την Ιατρική, αφού τη σπούδασε στο πασίγνωστο για τις ιπποκρατικές σπουδές πανεπιστήμιο του Μομπελιέ (1782-1787), εν αντιθέσει προς το πανεπιστήμιο του Παρισιού, που ακολουθούσε τον γαληνισμό. Είναι διδάκτωρ του πανεπιστημίου αυτού, ενδιατρίβοντας στο ιπποκρατικό *corpus*, και μάλιστα στα παραγγέλματα του παλαιού Έλληνα ιατρού για την ιερότητα του ιατρικού λειτουργήματος, θέτοντας με τον τρόπο αυτό το υπόβαθρο για την κατοπινή έκδοση του *Περί αέρων, υδάτων, τόπων*, το οποίο κατά τον 18ο αιώνα θεωρούνταν γνήσιο κείμενο του Ιπποκράτη<sup>3</sup>. Υπήρξε, τέλος, η κατ' εξοχήν μορφή ελληνικής εκπροσώπησης της τάσεως των Νέων Χρόνων, διότι βίωσε τόσο την κίνηση των ιδεών όσο και το πρακτικό αποκορύφωμά τους, τη Γαλλική Επανάσταση του 1789, έχοντας εγκατασταθεί ήδη από την ώριμη νεότητά του σε ένα από τα κέντρα της ευρωπαϊκής σχέσης, τη Γαλλία και, ειδικότερα από το 1788, στο Παρίσι. Τη φιλοσοφική επανάσταση ή την επαναστατημένη φιλοσοφία κάθεσε ο ίδιος στη μνημειώδη φράση ότι «*πρώτην φοράν ίσως αφ' ου έγινε ο κόσμος έδειξεν όλης αυτής την δύναμιν η φιλοσοφία*»<sup>4</sup>. Επομένως, οι θέσεις του είναι πολύπλευρα βαρυσήμαντες, διότι διαθέτουν τόσο το ειδικό βάρος του επιστήμονα, όσο και του αυθεντικού εκφραστή της νέας επιστήμης και της Ευρωπαϊκής φιλοσοφίας.

«Η ορθή Ιατρική πρέπει να είναι αχώριστος από την Η-

θικήν επιστήμην»<sup>5</sup>. Κατά την προσφιλή του τακτική, ο Κοραΐς στο κέντρο των Προλεγόμενων του, τοποθετεί την ουσία των λόγων του. Έχει προηγηθεί η παρουσίαση και η ανάλυση, που επισφραγίζονται από το συμπέρασμα. Στο κείμενο του 1816, καταγράφεται η διαρκής αλληλεξάρτηση και η γόνιμη σχέση της λογικής ορθότητας και της υπεύθυνης ηθικής συμπεριφοράς. Ως πρότυπο του δημιουργικού συνδυασμού των, το αρχέτυπο «μεγάλου ανδρός και ιατρού» που τα ενσαρκώνει, ορίζεται ο Ιπποκράτης. Ο στόχος είναι προφανής. Ο Έλληνας Διαφωτιστής επιχειρεί να παραδώσει στους συγκαίρινους και τους μεταγενέστερους του συμπατριώτες, ιδιαίτερα στους «σπουδάζοντας την ιατρικήν ομογενείς νέους», τη στάση ζωής του Κώου<sup>6</sup>, για να εμπνεύσει τις ψυχές των νέων Ελλήνων, να θέσει «προ οφθαλμών λαμπρά διαγωγής παραδείγματα». Η ελπίδα της εξομοίωσης προς το υπόδειγμα του παρελθόντος αποκτά νόημα στη συνειδητή προαίρεση της αντίστοιχης στάσης ζωής, που διαπνέεται από την αριότητα, καταρχάς, των ιατρικών γνώσεων και των εφαρμογών τους και, κατά δεύτερον, του ενάρετου βίου.

Ο ιατρός Ιπποκράτης απεικονίζεται μέσα σε δύο παράλληλους χαρακτηρισμούς, που δείχνουν ταυτόχρονα τη γνήσια διάσταση σχετικά με την έννοια «του ορθού», όπως γίνεται αντιληπτή στη φιλοσοφία της ιατρικής, καθώς και την ηθική της προέκταση: «ως φιλόσοφος άμα και φιλόανθρωπος». Με βάση αυτά, ο Κοραΐς στην έννοια της φιλοσόφου ιατρικής περιλαμβάνει, κατά πρώτον, τον ορθό λόγο, την οργάνωση του υλικού («έβαλεν [ο Ιπποκράτης] την τόσην ύλην εις τάξιν»), το «σύστημα μεθοδικής τέχνης», την κριτική οξύνοια («φιλοσοφικήν κρίσιν»), τη μέθοδο της σύζευξης των πληροφοριών από τα δεδομένα της παρατήρησης και των εμπειρικών καταγραφών («όσα τον είχε διδαγμένον [τον Ιπποκράτη] η ίδια του πείρα και όσα ειδικάσκετο καθημέραν από τας ίδίας ή τας άλλοτριάς παρατηρήσεις»), την επαγωγική διαδικασία της απόδειξης και, τέλος, την αλήθεια που απορρέει από τη σύνθεση των ανωτέρω. Κατ' αντιδιαστολή, στην «α-φιλόσοφο» ιατρική ο Έλληνας Διαφωτιστής περιλαμβάνει την α-λογία, τον μυστικισμό των ιερών του Ασκληπιού, όπου πραγματοποιούνταν η δήθεν ίαση των ασθενειών, και την αγυρτεία ή τον σχολαστικισμό. Μάλιστα, συγκρίνει την «α-φιλοσοφία» με την αντίστοιχη κατάσταση στην ελληνική διάνοηση του 19ου αιώνα, για να σημάνει, από τη μια, τον συγκοφαντικό παραλογισμό των εκπροσώπων του σχολαστικού αριστοτελισμού στην εν λόγω περίοδο του χρόνου και, από την άλλη, τον προ αίωνων αντίστοιχο του παροξυσμό από τους α-φιλόσοφους κύκλους. Κατά δεύτερον, στην φιλόσοφο ιατρική ο Έλληνας Διαφωτιστής περιλαμβάνει την έννοια της ηθικής προέκτασης της λογικής γνώσης και, ειδικότερα, έναν αδιαπραγμάτετο Ουμανισμό κάνοντας λόγο για την

«φιλάνθρωπον» συμπεριφορά του Κώου, για την κοινή ωφέλεια όλων ανεξαιρέτως των ανθρώπων, στην οποία απέβλεπε, για την αρετή καθώς και για το ζηνίθ του ιπποκρατικού ανθρωπισμού, την αποκάλυψη της γνήσιας ιατρικής, όταν ο παλαιός ιατρός επέλεξε ανιδιοτελώς το φως της επιστημονικά τεκμηριωμένης γνώσης: ως άλλος Προμηθέας, φανέρωσε το «πολύτιμον αυτής δώρον εις το γένος των ανθρώπων» και εγκατέλειψε τη μυσταγωγία της ολιγαρχικής εκμετάλλευσης της τέχνης, επιδιώκοντας τη διαφάνεια της δημοκρατικής εξάπλωσης της επιστήμης.

Ο Κοραΐς στην αντιφώνηση της συκοφαντίας κατά του Ιπποκράτη θα εξαντλήσει με πάθος τα λογικά του επιχειρήματα. Διακρίνονται, σε μέγιστο πλέον βαθμό, η έκταση του ελέγχου, που ασκεί ο Έλληνας ιατροφιλόσοφος, επί των συγκεκριμένων συκοφαντικών θέσεων, ο έλλογος αντίλογος κατά του συκοφάντη του Ιπποκράτη, η λεπτομερής διαλεύκανση του θέματος και η σημαντική απόληξη της ηθικής διερεύνησης του ποιού του κατήγορου. Αυτό το τελευταίο συνιστά το αποκορύφωμα και το ισχυρότερο όλων θεμέλιο διαπόμπυσης της δολοπλοκίας. Όλα καταλήγουν στο τι πράττει ο καθένας στη ζωή του και όχι μόνο στο τι λέει. Καταλήγουν στο «Εις (ένας) άνθρωπος» με κεφαλαιογράμματα γραφή: «Ο τίμιος και χρηστός πολίτης εις όλας του βίου τας περιστάσεις πρέπει να ήναι Εις άνθρωπος και όχι ανθρώπων δύο, ή ανθρώπου και θηρίου, τερατώδες σύνθεμα».

Παραθέτει, επίσης, σωρεία πηγών για τη συκοφαντική δυσφήμιση κάποιου ονόματι «Ανδρέα», που έζησε μετά τον θάνατο του Ιπποκράτη, και αιώνες αργότερα του Τσέστη<sup>7</sup>, τις αντιπαραβάλλει, τις ελέγχει, τις ερμηνεύει και καταλήγει στο συμπέρασμα. Μετασηματίζει το πρόπλασμα της φιλολογικής έρευνας σε απόφαση της φιλοσοφικής ενδοσκόπησης, όπου δεν συγχωρούνται ασυνέπειες και ανακολουθίες: «Τοιαύται ανακολουθίαί είναι συγχωρημέναι εις τους σχολαστικούς, επειδή γράφουν πριν να συλλογισθώσιν». Το αποτέλεσμα είναι η διά τεκμηρίων αθώωση του Ιπποκράτη, η οποία ολοκληρώνει την προσπέλαση του ζητήματος. Η ετυμηγορία έρχεται εκ νέου να υπογραμμίσει τους παράλληλους δρόμους Λογικής και Ηθικής. Το καταστάλαγμα του ελληνικού ζην, η δόξα, «εστηρίζετο και εις την σοφίαν, και εις την μεγάλην αρετήν αυτού [του Ιπποκράτη]». Από τον ορθολογισμό της φιλοσοφίας ο ιατροφιλόσοφος Κοραΐς μεταβαίνει και πάλι στο πεδίο της ηθικής. Ο έλεγχος του βίου του κατήγορου του Κώου αποτελεί το απόγειο της κοραϊκής έρευνας και, ταυτόχρονα, αποκαλύπτει την κεντρομόλο ροπή της σκέψης του. Με τη φιλολογική παράθεση και τη φιλοσοφική αντιπράθεση, ο Έλληνας λόγιος κατακρημνίζει τους συκοφάντες.

Με τον παραλληλισμό Σωκράτη-Ιπποκράτη, στον οποίο ο Έλληνας Διαφωτιστής προβαίνει, αναδεικνύει το ίδιο βάθος ανάμεσα στη γνώση και στην εφαρμογή της στην πράξη και στη ζωή. Στο σωκρατικό ηθικό πρότυπο αντικατοπτρίζεται το ιπποκρατικό ηθικό πρότυπο. Το ίδιο ισχύει και αντίστροφα. Ο έπαινος του παλαιού Έλληνα ιατρού και η προβολή του ως παραδείγματος γίνονται για να τονίσουν τη δισδιάστατη διαδρομή: από τον ανθρωποκεντρικό εξαγνισμό του λόγου («καθαρίζοντες... από τους τότε ληστές και φονεάς») στην ηθική αποστολή «εις σωτηρίαν της Ελλάδος». Είναι η «σοφία ενωμένη με την αρετήν».

Με τον φανό του αμείλικτου σωκρατικού ελέγχου κατά των δοκησιόφων κηρύσσεται, από τον Έλληνα Διαφωτιστή, και ο «πόλεμος περί της μεθόδου». Στην ιερή ιατρική των Ασκληπιείων αντιτίθεται η φιλοσοφική του Ιπποκράτη. Στην ιεροποίηση αντιπαρατάσσεται η ιερότητα, στην ασέβεια προς την επιστήμη ο σεβασμός. Είναι «μάχη του ορθού λόγου προς την αλογίαν, και της αληθείας προς το ψεύδος» η απεπίθεση ενάντια στην υποτιθέμενη θεραπεία από τα ποτά, τα έμπλαστρα και τις δεισιδαμονίες. Πρόκειται, σύμφωνα με τον Κοραΐ, για «της φιλοσοφίας τον πόλεμον», ο οποίος γεννήθηκε μέσα από τους κόλπους της ψευδεπίγραφης ιατρικής, μιας και ο πρωτοεργάτης του πολέμου, Ιπποκράτης, ήταν γόνος της ίδιας σεβάσμιης οικογένειας των Ασκληπιδών.

Στο δεύτερο μέρος του κοραϊκού κειμένου, το οποίο αναφέρεται αποκλειστικά στο *Περί αέρων, υδάτων, τόπων* και στο παγκοσμίως διαδεδομένο εισαγωγικό παράθεμα από τους Αφορισμούς «ο βίος βραχύς, η δε τέχνη μακρή», ο Χίος συνειδητά δεν δίνει μεγάλη έκταση. Συγκαταλέγει τις βασικές πτυχές του ιπποκρατικού έργου, οι οποίες αναφέρονται στις επιδρομές του κλίματος, των σωματικών κράσεων, των πολιτικών καταστάσεων στις «εκ τούτων γεννωμένας διαφόρους της ψυχής των ανθρώπων διαθέσεις» και επαναλαμβάνει αποφθεγματικώς τις αξίες της μεθοδικότητας που χαρακτηρίζαν τον δημιουργό της Ιατρικής, της αυτοψίας, της ένωσης επιστήμης ή σοφίας με την αρετή, αναφερόμενος, επιπλέον, και στην υστεροφημία του Ιπποκράτη με τα επίθετα «Μέγας, Θυμιάσιος, Ιερώτατος, Θεΐος». Αποφθεγματικώς επαναφέρει και την καταδίκη των τσαρλατάνων και των θαυματοποιών δήθεν δυνάμεων, που ορισμένοι λαοπλάνοι απέδιδαν στον Κώο ιατρό. Το βασικό σώμα του κειμένου, που διακρίνεται από στοιχεία περισσότερο συνδεδεμένα με την ιατρική επιστήμη, προσορίστηκε ως αρμός μετάβασης- στοιχείο όχι ήσσονος σημασίας- στο επόμενο και τελευταίο τμήμα του.

Στο τρίτο μέρος<sup>8</sup>, όπου ο ιατροφιλόσοφος Κοραΐς αποτελείται ευθέως προς τα παιδιά των Ελλήνων που σπουδάζουν Ιατρική, διακρίβώνεται το ίδιο πλαίσιο στην κοραϊκή διανοήση: σημείο εκκίνησης συνιστά η Λογική και κατάληξη η Ηθική. Η παρακίνηση της ψυχής της νέας ελληνικής γενιάς γίνεται με τον συνδυασμό των καταφατικών και αποφατικών προτροπών καθώς και με συνεχείς αναφορές στη Λογική και την Ηθική. Προκειμένου να αποφύγουν «παντάπασι ανιάτρων ιατρών» τις κατηγορίες, οφείλουν οι νέοι σπουδαστές να ενσκήπτουν στο αντικείμενο και στις σπουδές τους με την αρωγή της φιλοσοφίας και όχι της τυπολατρίας της παιδείας, να αποβάλλουν τα «Καλά Γραμματικά» και τα υποκριτικά «Καλήτερά των φιλοσοφικά» και να αφιερωθούν με ζήλο στην ουσία της υγείας απορρίπτοντας τη στείρα τεχνογνωσία. Οφείλουν να δοθούν ολόψυχα στη διά βίου «παρατήρησιν και μελέτην των αρρωστημάτων», να μην ασχολούνται με καμία παράλληλη εργασία, να επιδεικνύουν την ανθρωπιά τους ως «υπηρέτα των αρρώστων», μεταφέροντας το κέντρο της ζωής τους στον συνάνθρωπο, αποδεχόμενοι γόνιμα, και όχι συγκαταβατικά, ότι η ζωή τους έγινε η ζωή των ασθενών. Αυτή τη σημασία έχει το ότι δεν είναι «πλέον κύριοι εαυτών». Τη σωτηρία πρέπει να τη δουν ως «χρέος... ιερόν και απαραίτητον», ως εσωτερική ανάγκη και όχι ως επιβεβλημένη αναγκαιότητα, διότι η υγεία αποτελεί το ύψιστο όλων αγαθό, όπου στηρίζεται η ατομική, πολιτική ζωή και,

εν τέλει, η πρόοδος της Ελλάδας, η οποία, ειρήσθω εν παρόδω, κατά την περίοδο της συγγραφής του έργου βρισκόταν κάτω από τον τουρκικό ζυγό. Η καθηκοντολογία του ιατρού ολοκληρώνεται με την κορύφωση της αυτοκρατορικής. Το παράδειγμα και το απόφθεγμα του Πυθαγόρα τα χρησιμοποιεί ο Κοραΐς για να τονίσει τη σπουδαιότητα του ελληνικής φιλοσοφίας και του ελληνικού πολιτισμού αλλά και για να δείξει τη συγγένεια των νέων Ελλήνων με την πατρογονική τους κληρονομιά. Πρέπει οι ιατροί καθημερινώς να μη φοβηθούν «μεταβαλλόμενοι εις αυστηρούς των ιδίων πράξεων κριτάς», να ελέγχουν και την επιτυχία στη θεραπευτική διαδικασία που ακολουθούν και την αμέλεια. Τα ερωτήματα που ο Πυθαγόρας έθετε για τα αποτήματα, τις παραλείψεις και τη δεοντολογία είναι λακωνικά και συνοψίζουν τη στάση ζωής του ιατρού: «Πῆ παρέβην; τί δι' ἔρρεξα; τί μοι δέον οὐκ ἐτέλεσθη;». Σε ποια σημεία δεν ακολουθήσα σωστά όσα διδάχθηκα; Γιατί επέλεξα τη συγκεκριμένη ενέργεια; Τι όφειλα να κάνω και δεν το έκανα; Ο Κοραΐς εξαίρει τη σημασία της αυτοκρατορικής, διότι αυτή εξαγγέλλει τη χαρμόσυνη λύπη στους ιατρούς: η λύπη προκύπτει από την «αμαρτημάτων ανακάλυψιν» και η χαρμόσυνη αγγελία από όσα θα μάθουν οι ιατροί από τα λάθη τους. Τα παθήματα μαθήματα, το γέλιο που βγαίνει μέσα από το δάκρυ, όπως το παρέδωσε ο Όμηρος στο «δακρυόεν γελᾶν»<sup>9</sup>, τα υπογραμμίζει ο Έλληνας Διαφωτιστής, διότι ο σκοπός τῆς ιατρικῆς, το αριστοτελικό «τέλος», ταυτίζεται με την προσφορά στην ανθρωπότητα, όχι με τη δήθεν ανωτερότητα του θεράποντος, ότι τάχα είναι ανώτερος σε σχέση με τον υπόλοιπο κόσμο. Ο Κοραΐς επιθυμεί τον ιατρό άνθρωπο, όπως ακριβώς το ορίζει ο προορισμός της τέχνης αυτής, «η τελεολογία» της, και όχι τον ιατρό εγωπαθή.

**Η** αυτή πορεία της δημιουργικής αναστροφής στην εσωτερικότητα του προσώπου του ιατρού, από τις σπουδές επί του γνωστικού αντικειμένου έως την προβολή τους σε αρρώστους πρόσωπα, έμφυχα όντα, φέρει, όπως και πιο πάνω, την κατάληξη από το σώμα στην ψυχή και από τη λογική στην αρετή. Απευθυνόμενος στους νέους Έλληνες σπουδαστές, ο Κοραΐς το ξεκαθαρίζει: «Είθε λοιπόν ιατροί όχι μόνον σωμάτων αλλά και ψυχών τας οποίας να θεραπεύσετε είναι αδύνατον, αν δεν εφροντίσετε της ίδιας σας ψυχῆς την θεραπείαν». Η ολιστική αντίληψη περί της υγείας, ήδη διαδεδομένη από τους κλασικούς χρόνους<sup>10</sup>, αποτελεί σταθερή βάση για να αποκαλέσει ο Έλληνας Διαφωτιστής τους νέους σπουδαστές της Ιατρικής «διδασκάλους της Ηθικής». Τους μεταβάλλει σε πρότυπα αυτοκάθαρσης, πρώτα, και συνέπειας βίου, στη συνέχεια. Η μεγαλύτερη αρχή στην ηθική διδασκαλία των νέων Ελλήνων ιατρών είναι η συστοίχιση λόγων και έργων, το «δάσκαλε που δίδασκες και τον νόμον εκράτεις». Η πρόληψη των ασθενειών, η διατήρηση της υγείας και η μακροήμερευση επιτυγχάνονται με την ψυχική ισορροπία, τη μετρίαση δηλαδή των παθών, που κλονίζουν την ομαλή λειτουργία του οργανισμού. Τέτοια πάθη για όλους τους ανθρώπους είναι: η άμετρη φιλοδοξία, η πλεονεξία, η αποθέωση του χρήματος και της δόξας, η φτώχεια, το υπερβολικό άγχος και, γενικώς, οτιδήποτε βρίσκεται στα άκρα της έλλειψης ή της υπερβολής. Τα ψυχικά αίτια ταυτίζονται με τα ηθικά: «...αν μεταξύ των αιτίων της νόσου, ήναι και αίτια ηθικά, ήγουν πάθη της ψυχῆς». Η θεραπεία ουσιαστικά επιτυγχάνεται με τις λογικές γνώσεις αλλά και με την πίστη στον ιατρό-άνθρωπο. Έτσι, ο θεράπων ολοκληρώνεται στην εικόνα τό-

σο του επιστήμονα, όσο και του εξομολογητή, ή με μια λέξη εξανθρωπισμένος: «ολίγην βοήθειαν θέλουν προξενήσιν τα κοινά της ιατρικῆς μέσα, αν δεν τα ενώσετε με της Ηθικῆς την συμβουλῆν, και αν η ενάρετος διαγωγή σας δεν εμπνεύση εις τους αρρώστους και πίστιν, να σας εξομολογηθώσιν τα κρυπτά της καρδίας των, και προθυμίαν, να δεχθώσιν την συμβουλῆν και παρηγορίαν σας».

Στις αρετές του ιατρού, ο Κοραΐς συγκαταλέγει τον αταξικό χαρακτήρα και τη δημοκρατικότητα της προσφοράς της ιατρικής τέχνης, το λειτούργημα προς όλα τα βάλαντια και όχι, απλώς, το επάγγελμα-όπως το γράφει «την απροσωπολήπτον προς τους αρρώστους διαμοίρασιν της ιατρικῆς πουρογίας», τη στενή παρακολούθηση μικρού αριθμού αρρώστων, προκειμένου να εξασφαλιστεί η ποιότητα του λειτουργήματος, τη δικαιοσύνη, όπως φαίνεται στην έννοια της επιλογῆς τού οικονομικά αδύνατου έναντι του δυνατού, του ομογενή έναντι του αλλογενή, αν υπάρχει φόρτος εργασίας, καθώς και στη συνειδητή παραμονή στις πόλεις σε περιόδους θανατηφόρων λοιμώων. Για να γίνει λειτούργος ο ιατρός, οφείλει να αποτάσσεται την αισχροκέρδεια, προτάσσοντας την πλατωνική παρακαταθήκη ότι «σωμάτων είναι άρχων, αλλ' ου χρηματιστής»<sup>11</sup>, να μην θεραπεύει έχοντας εκ των προτέρων συμφωνήσει για την αμοιβή του, διότι με τέτοια «συνθήκην...του μισθού» εμφανίζεται ως έμπορος που θέλει να βγάλει χρήματα, αλλά να αμείβεται στο τέλος της επίσκεψης με γνώμονα το μέτρο και όχι τον πλουτισμό από τη χαμερπή εκμετάλλευση του ανθρώπινου πόνου. Εξ ονόματος της ιερῆς τέχνης, ο ιατροφιλόσοφος Κοραΐς παρακαλεί τους θιασώτες της απαξίας να στραφούν σε άλλον επαγγελματικό χώρο και τους αποκαλεί «σαρκοβόρα όρνεα», ληστές και δολοφόνους ιατρούς, διότι «είναι των αδυνάτων να μη φρονεύη ιατρεύων» ο παραβάτης «των κανόνων», που «προτιμά το χρυσίον από την σωτηρίαν...τας ηδονάς από τους κόπους». Ο Έλληνας Διαφωτιστής ολοκληρώνει το επιστύλιο των ηθικών του παραινέσεων χαράσσοντας με χρυσά γράμματα τις αιώνιες παρακαταθήκες του ελληνικού πολιτισμού: «Όχι! ευγενή της Ελλάδος μειράκια, κανείς από σας δεν θέλει κατασχύνειν το Ελληνικόν όνομα». Το ελληνικό όνομα καθορίζεται από την υϊκή μίμηση («αξιους να λέγεσθε υιοί») της βαριάς ιπποκρατικής κληρονομιάς<sup>12</sup>, όπως φαίνεται κυρίως στον όρο «φιλανθρωπότητος» που χαρακτηρίζει τον παλαιό Έλληνα ιατρό, και, τέλος, από τον έρωτα προς τις ανθρώπινες ψυχές: «Κατασταθήτε θεομότατοι της τέχνης ερρασταί! και τόσον έρωτα τι άλλο δύναται ν' ανάψη εις την ψυχῆν σας παρά η αγάπη των ανθρώπων». Οι διαστάσεις αυτές (η μίμηση του Ιπποκράτη και ο έρωτας προς τις ανθρώπινες ψυχές) αιτιολογούν τη δεύτερη κοραϊκή παρέμβαση, προκειμένου να αποκατασταθεί με τεκμήρια ο πατέρας της Ιατρικῆς, σχετικά με την ψευδο-κατηγορία ότι προέτρεπε να ακολουθείται η προσυμφωνημένη αμοιβή του ιατρού. Αιτιολογούν, επιπλέον, και την εμμονή τού Κοραΐ να στέκεται στην ωφέλεια και να τελειώνει με αυτήν: «Ωφελείν ή μη βλάπτειν».

Επιπροσθέτως, στα ιατρικῆς υφῆς *Προλεγόμενα* της έκδοσης του Ξενοκράτη και του Γαληνού του 1814<sup>13</sup> εμφανίζονται οι αντιστοιχίες με τις παραπάνω θέσεις αλλά όχι το ίδιο εκτεταμένα. Αν και ο Κοραΐς αναφέρεται στη συμβολή της ιχθυοφαγίας στην υγεία («Περί της από των ενύδρων τροφῆς») και προσεγγίζει το πρόβλημα της νεοελληνικῆς επιστημονικῆς ονοματοθεσίας, ωστόσο επεκτείνεται, με την εμβριθεία της λογικῆς ἀνάλυσης, στις γνωστές τοποθετήσεις του για την έννοια της αληθι-



νής ιπποκρατικής επιστήμης, για τις αιγυπτιακές και χαλδαϊκές μωρολογίες των πρωτοχριστιανικών αιώνων, όπου έζησαν οι ιατροί Ξενοκράτης και Γαληνός, για τα ανόητα ατοπήματα της ευρέως διαδεδομένης τον καιρό εκείνο εμπειρικής ιατρικής, την οποία αντιδιαστέλλει προς την ιπποκρατική σοφία, και, τέλος, υπογραμμίζει τη σημασία της νεωτερικής μεθόδου, δηλαδή τη σύνθεση της επιστημονικής γνώσης από την ερμηνεία των εξωτερικών γνωρισμάτων: από «της παρατηρήσεως το φιλοσοφικόν πνεύμα». Επεκτείνεται, επίσης, στον ψόγο του σχολαστικισμού, της «αναισθησίας» και των σοφιστειών του, σύμφωνα με τις οποίες οι απόπειρες ερμηνείας των φαινομένων γίνονται επιφανειακά, ενώ, εξ αντιθέτου, εγκωμιάζει τον λογικά τεκμηριωμένο επιστημονικό τρόπο θεώρησης των γεγονότων, αποκαλώντας τον με τον όρο «αληθινή» φιλοσοφία. Κλείνει, και πάλι, με την κορώνα για την επιστροφή του ελληνικού επιστημονικού φωτός στη γενέτειρά του. Ο Κοραΐς τελειώνει και αυτή την πραγματεία αναφερόμενος στην αξία της ηθικής.

Σε επίρρωση αυτών, πέρα και από το προαναφερθέν ιατρικό σύγγραμμα, σε όλο το έργο του πολυγραφότατου Έλληνα Διαφωτιστή διακρίνονται ανάλογες ιατροφιλοσοφικές θέσεις με κυρίαρχες, και πάλι, ηθικές αποχρώσεις. Στο πολιτικό κείμενο του 1801, το *Σάλπισμα Πολεμιστήριον*, η φωνή της μητέρας Ελλάδας παρακινεί τα τέκνα της να τη θεραπεύσουν: «Εις τας χείρας σας είναι να ιατρεύσετε το γρηγορότερον τας πληγάς μου... και να με στολίσετε πάλιν με την αρχαίαν μου δόξαν»<sup>14</sup>. Σε ένα άλλο πολιτικό κείμενο του 1803, το περιβόητο *Υπόμνημα προς την Ευρώπην*, καταγράφονται τα ηθικά κακουργήματα, τον καιρό που η σπουδή τής ιατρικής ταυτιζόταν με το «επιτήδευμα» και απείχε, ακόμη, από την επιστημονική συγκρότησή της<sup>15</sup>. Όμοιες κατευθύνσεις είναι οι δρόμοι που διανοίγονται τόσο στα *Προλεγόμενα* της έκδοσης του Μάρκου Αυρηλίου, το 1816, όταν γίνεται λόγος για την εσφαλμένη ένταξη της γνήσιας Ιατρικής στις βάνανυες τέχνες τον δεύτερο μ.Χ. αιώνα, καθώς και για την ύπαρξη ψευδοιατρών από τους οποίους «έγερμεν η Ρώμη» την ίδια χρονική περίοδο<sup>16</sup>, όσο και στους εισαγωγικούς *Αυτοσχέδιους Στοχασμούς* του 1805, σύγγραμμα περιεχομένου φιλοσοφίας της Παιδείας, όπου διακριβώνεται ο αρχετυπικός χαρακτήρας του ιερού συνδέσμου φιλοσοφίας και ιατρικής, προκειμένου όλες ανεξαιρέτως οι επιμέρους επιστήμες να ακολουθήσουν τον ιερό αυτό σύνδεσμο. Κορυφαία στιγμή αποτελούν οι *Αυτοσχέδιοι Στοχασμοί* του 1812, που προηγούνται της έκδοσης του Δ' τόμου των *Παράλληλων Βίων* του Πλουτάρχου. Σε αυτό το φιλοσοφικο-παιδαγωγικό κείμενο, οι ερευνητές και οι «της γλώσσης νομοθέται», οι ζηλωτές της αρχαίας γλώσσας και οι δημοτικιστές, είναι ουσιαστικά ιατροί, και της Ελλάδας η κατάσταση αμάθειας ή ημιμάθειας λέγεται αρρώστια. Ως γνήσιοι ιατροί της γλώσσας αναγνωρίζονται οι «ένδοξοι ποιηταί και συγγραφείς» της κλασικής αρχαιότητας. Και σε αυτό το σύγγραμμα ξεχωρίζει, για μια ακόμη φορά, η ηθική προέκταση της επιστημονικής γνώσης, διότι οι διορθωτικές κινήσεις στο γλωσσικό επίπεδο προαπαιτούν τόσο τη βαθιά γνώση του θέματος, όσο και τις κατάλληλες επιλογές της θεραπείας, δηλαδή, όπως ακριβώς στην ιατρική.

Στον κοραϊκό ιατροφιλοσοφικό στοχασμό δύο είναι κατά κύριο λόγο τα ερωτήματα που μπορεί να τεθούν, οι απαντήσεις των οποίων αρούνται από τα Ιατρικά Προλεγόμενα. Στηρίγματα, ωστόσο, συνιστούν παράλληλες θέσεις και σε άλλα κείμενα.

Στο πρώτο ερώτημα, χρειάζεται να διαλευκανθεί, συγκεκριμένα και όχι γενικόλογα, αν η φιλοσοφική χειραγωγή προς την Ιατρική αποτελεί αστήρικτη ή όχι επίνοια του Κοραΐ. Η απάντηση εξαρτάται από δύο παραμέτρους: πρώτον, αν και κατά πόσον ο Έλληνας Διαφωτιστής εφαρμόζει τις μεθόδους της φιλοσοφίας στην Ιατρική και, δεύτερον, αν ο δευτερογενής κλάδος της Φιλοσοφίας της Ιατρικής ελέγχεται κατά τη λογική εμβάθυνση, τις γνωσιοθεωρητικές προσπελάσεις, το μεταφυσικό ολοκλήρωμα και την ηθική συνέπεια, που απορρέουν από τους τέσσερις πρωτογενείς κλάδους της Φιλοσοφίας, τη Λογική, τη Γνωσιοθεωρία, τη Μεταφυσική και την Ηθική, όπως, άλλωστε, συμβαίνει με την έρευνα και άλλων δευτερογενών φιλοσοφικών κλάδων, για παράδειγμα, της φιλοσοφίας της Παιδείας και λοιπών.

Σχετικά με το πρώτο ερώτημα της φιλοσοφικής μεθόδου και αν την εφαρμόζει ή όχι ο Κοραΐς στην Ιατρική, η απάντηση μπορεί να δοθεί με βάση την επαγωγή, από το μέρος στο όλο, την παραγωγή, από το όλο στο μέρος, και τη συνδυαστική αυτών. Νοείται η σύνθεση ή συναγωγή, η ανάλυση ή διαίρεση και το εξ *αμφοίν*. Ο Κοραΐς είναι ξεκάθαρος: οι θέσεις του για «της παρατηρήσεως το φιλοσοφικόν πνεύμα», που το αποκαλεί «την μέθοδον των νεωτέρων» στα ιατρικά *Προλεγόμενα του Ξενοκράτη και του Γαληνού*<sup>17</sup>, καθώς και για το έργο της φιλοσοφίας «να πλάττη από τα άτομα τα είδη, από τούτα πάλιν τα γένη, εις ολίγα λόγια να καθολικεύη τα μερικά» στα *Προλεγόμενα του Ισοκράτη*<sup>18</sup>, συνιστούν τα τεκμήρια της επαγωγικής οδού, την οποία, γενικότερα, ταύτισε με την «πειραματική φιλοσοφίαν»<sup>19</sup>.

Από την άλλη πλευρά, ο σύνδεσμος του θεραπευτικού ορθολογισμού και των αρετών του θεράποντος, η υπεύθυνη επιστημονική θεωρία και η ευθύνη της πράξης, η επιστημονική απόδειξη που προέρχεται από τα δεδομένα των πειραματικών ερευνών καθώς και η ιερότητα της προσέγγισης του ασθενούς ως προσώπου υποδεικνύουν τη λογική και ηθική ακολουθία του κοραϊκού στοχασμού. Υποδεικνύουν, με άλλα λόγια, τους πυλώνες στηρίξης της κοραϊκής διανόησης, χωρίς μεταφυσικές διεκδικήσεις ή γνωσιοθεωρητικές εξάρσεις. Ο Έλληνας Διαφωτιστής ενδιαφέρεται, πρωτίτως, για την επιστροφή των φώτων στην Ελλάδα και για την ελευθερία της. Η μεταφυσική απέχει πολύ από τον στόχο αυτό και η γνωσιοθεωρία δεν είναι ζήτημα πρώτης γραμμής. Επομένως, συναντώνται και οι δύο παράμετροι στην εκδίπλωση της ιατροφιλοσοφικής σκέψης του Κοραΐ: μεθοδολογικά η επαγωγή και στην αναδίφηση του περιεχομένου η Λογική ολοκληρωμένη από την Ηθική, όπως επέτασσε η φιλοσοφία του-Ευρωπαϊκού και του Νεοελληνικού- Διαφωτισμού σε συνδυασμό, βέβαια, με τις ρεαλιστικές ανάγκες της συγκεκριμένης εποχής (19ος αιώνας).

Το δεύτερο ερώτημα σχετίζεται με τη διάσταση της ηθικής προτεραιότητας: η αιτιολόγηση, δηλαδή, της έκτασης που καταλαμβάνει μέσα στα Ιατρικά συγγράμματα του Κοραΐ καθώς και του πάθους που ξεχωρίζει κατά την παράθεσή και ανάλυσή της. Η αιτία της έκτασης εντοπίζεται στην κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η Ελλάδα τότε. Ο Κοραΐς προσπαθεί να πείσει τα διεθνή κέντρα λήψης αποφάσεων για θετικότερη αντιμετώπιση του ελληνικού ζητήματος. Η Ιερή Συμμαχία είναι γνωστό πως διέκειτο εχθρικά προς τις επαναστάσεις των εθνών. Για να δείξει τόσο τη διάθεση αλλαγής στην ελληνική ε-



πικράτεια, όσο και τις κινήσεις που γίνονταν προς την κατεύθυνση αυτή, αλλά και προκειμένου να καταπολεμήσει τον βάκιλο των προκαταλήψεων, ο οποίος βρισκόταν σε έξαρση λόγω της γραφίδας των περιηγητών, ο Έλληνας των Παρισίων είχε υποβάλει το Υπόμνημα κατά το 1803 στην Εταιρεία Ανθρωποποιητών, αλλά και φρόντιζε με τη σιβαρότητα τόσο του προφορικού όσο και του γραπτού λόγου του (διότι ήταν αποδεκτή προσωπικότητα στη Γαλλία) καθώς και με την αποστολή βιβλίων στα κατεχόμενα ελληνικά εδάφη, να συμβάλει στην ανάσταση του Γένους. Γνωρίζοντας ότι οι επιτήδαιοι περιμένουν και το παραμικρό στραβοπάτημα, για να καταρτίσουν τους ισχυρισμούς περί σταδιακής απαλλαγής των Ελλήνων από τον σκοταδισμό, παρακινεί τους νέους σπουδαστές της Ιατρικής στα Ευρωπαϊκά πανεπιστήμια να γίνουν οι καλύτεροι πρεσβευτές της ουμανιστικής αποστολής της Ελλάδας. Τους δίνει τη λύση, ορίζοντας ως πρότυπο τον Ιπποκράτη, κατεξοχήν, και δίπλα τον Γαληνό, εξηγώντας διεξοδικά τα ειδικά σημεία της ιατροφιλοσοφίας, ιδιαίτερος της ηθικής της προοπτικής, που συνθέτουν το πιο ακριβό περιεχόμενο του ανθρωποκεντρικού ελληνισμού.

Μέσα στα ίδια πλαίσια αιτιολογείται και το πάθος, με το οποίο έγραφε για τη σημασία της ηθικής στον ιατρό. Η Ηθική αποτελεί τεράστιο ζήτημα τόσο για το πρόσωπο του ιατρού, όσο και για την ίδια την Ελλάδα, όπως αναλύθηκε παραπάνω. Αυτό το πάθος του Κοραή για την ηθική προτεραιότητα γίνεται προφανές στη συναισθηματική φόρτιση των λεγομένων του, στη χρήση των προτρεπτικών προστακτικών προς τους νέους Έλληνες ιατρούς στο γνωσιολογικό και πρακτικό πεδίο («να πληροφορηθήτε, να μάθετε, να μελετάτε, να μη βλέπετε, να διδάσκετε τους ανθρώπους, να ξεεταίξετε ακριβώς»), στις δύο παρεκβάσεις για την άρση της συκοφαντίας κατά του Ιπποκράτη, στις επαναλήψεις ήδη διατυπωμένων θέσεων και στον παραλληλισμό Ιπποκράτη- Σωκράτη. Για τον τελευταίο, πρέπει να σημειωθεί η ευρύτατη χρήση του σωκρατικού προτύπου ηθικής κατά τους Νέους Χρόνους, από τον 16ο ήδη αιώνα, «με προσανατολισμό γήινο και ανθρωπινό»<sup>20</sup>, όπως έκαναν στον ελληνικό χώρο ο Καταρτζής και ο Παμπλέκης<sup>21</sup>. Για τα υπόλοιπα, αρκεί η μαρτυρία του Κοραή που καλύπτει ολόκληρο το φάσμα του έργου του: «Μη κατηγορήση τις ως αδυναμίας...την φαινομένην μου ταύτην εις τας παρεκβάσεις κλίσιν...στοχαζόμεναι ως χρέος απαραίτητον του συγγράφοντος τι μέγα ή μικρόν διά το γένος να ζητή και τας παραμικράς αφορμάς, να γυμνώση τας αιτίας της κοινής ημών δυστυχίας εις τους οφθαλμούς του γένους, χωρίς να φοβήται μήτε τας παρεκβάσεις, μήτε τας παλλιλογίας ή πολυλογίας»<sup>22</sup>.

Ο Έλληνας Διαφωτιστής απέβλεπε στα προσδοκώμενα επισημονικά και πολιτικά οφέλη από την ορθή άσκηση της Ιατρικής. Ως όπλο επέλεξε να χρησιμοποιήσει αφειδώς τον Λόγο. Τον κεντρίζει η ουσία, «το πραγματικόν», όχι η απομόνωση στον επιφανειακό εξωραϊσμό του λόγου, «το λεκτικόν». Η αγρυπνία για την ουσία του ιατρικού λειτουργήματος ώθησε τον Κοραή να μιλήσει με πάθος στην ανθρωπιά του ιατρού και με βάση το κανονικό δίκαιο: τον ηθικό νόμο, τον άγραφο, με τις αρετές, και όχι με το νόμο του κράτους. Όρισε τους «κανόνες της τέχνης»<sup>23</sup> να οιστηγματούν τον ιατρό, να αποτελούν την προτεραιότητά του, εξυψώνοντας, με τον τρόπο αυτό, το πανανθρώπινο, οικουμενικό και ασύνορο πνεύμα της ελληνικής ιατροφιλοσοφίας και φιλοσοφίας, εν γένει.

## ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Α. ΚΟΡΑΗΣ, *Περί αέρων, υδάτων, τόπων*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (MIET), Αθήνα 1988, τόμ. Βα, σσ. 323-378. Πρόκειται για τη δεύτερη έκδοση. Η πρώτη έγινε το 1800 στα γαλλικά.
2. Το «Χίος» είναι επίθετο αναφερόμενο στην καταγωγή του Κοραή σύμφωνα με τη βούληση του ίδιου, αν και γεννήθηκε στη Σμύρνη. Η από εδώ και στο εξής χρήση του επιθέτου αναφέρεται σε εκείνον.
3. Μέχρι και τον Littre επικρατούσε η ίδια άποψη. Την οριστική ανατροπή επέφερε ο Wilamowitz υποστηρίζοντας ότι ο Ιπποκράτης είναι μεγάλο όνομα, η φήμη όμως του οποίου δεν στηρίζεται ούτε σε ένα γραπτό κείμενο. Βλ. U. WILAMOWITZ-MOELLENDORFF, *Die hippokratische Schrift* *Περί ηρώς νόσου*, Berlin 1901, σ. 22. Για την παράδοση των ερευνητών που το θεωρούσαν γνήσιο βλ. J.JOUANNA, *Ιπποκράτης* (μτφρ. Δ. Τσιλιβερόδης), εκδ. Καρδαμία. Αθήνα 1998, σσ. xii, xiv και ΙΠΠΟΚΡ., *Τα Άπαντα*, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1975, σ. 62. Σχετικά με την προετοιμασία της κριτικής εκδόσεως του *Περί αέρων, υδάτων, τόπων*, βλ. την εξομολογητική επιστολή του Κοραή με ημερομηνία 15.8.1790 προς τον αδελφικό του φίλο Δημήτριο Λώτο, τον Πρωτομάχη Σμύρνης, στην *Αλληλογραφία*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1964, τόμ. Α', σσ. 128, 131.
4. *Διάλογος δύο Γραικών*, εκδ. Δωρικός, Αθήνα 1964, τόμ. Α1, σ. 434.
5. *Περί αέρων, υδάτων, τόπων*, εκδ. MIET, τόμ Β', σ. 365.
6. Επίθετο αναφερόμενο στον Ιπποκράτη.
7. «Εν Κο βιβλιοφυλάξ δε δειχθείς ο Ιπποκράτης Τα παλαιά των ιατρών ενέπηρσε βιβλία Και το βιβλιοφυλάκιον \_ δι' ο φυγών εκείθεν Εν Ήδωνείς διέτριβεν, Ελλάδι, Θετταλία ». Η συκοφαντία του Τσέ-τση.
8. Ο Εμμανουήλ Φραγκίσκος χωρίζει το έργο σε δύο μέρη. Στο πρώτο «συγκρούονται οι εκπρόσωποι δύο κόσμων : μια πανίσχυρη κάστα "ληστών"... και οι ολίγοι εκείνοι όσοι με όπλο τη φιλοσοφία και γνώμονα την κοινή ωφέλεια τολμούσαν να τους εναντιωθούν σ' έναν συχνά άνιστο αγώνα». Βλ. *Προλεγόμενα*, εκδ. MIET, τόμ. Β', σσ. xiii, xiv. Στο δεύτερο μέρος επιχειρείται μια «δυναμική παρέμβαση στην νεοελληνική ιατρική παιδεία». Ουσιαστικά δεν υπάρχει διαφορά, διότι ο Κοραής στο ίδιο το περιεχόμενο του *Περί αέρων...* έδωσε, εσκεμμένα, ελάχιστη έκταση.
9. ΟΜΗΡ., *Ιλιάδα*, Ζ 484 : «δακρυόεν γαλάσασα· πόσος δ' ελέησε νοήσας».
10. Βλ. Β. ΠΑΝΟΥΣΗΣ, «*Η ολιστική αντίληψη περί της υγείας*», *Φιλοσοφία και Ιατρική*, εκδ. Κ. Βουδούρης, Αθήνα 1998, σσ. 219-247.
11. ΠΛΑΤ., *Πολιτ.*, Α, 342 d 6-7.
12. Για την αδυναμία της πρωτοτυπίας και την προαίρεση της μίμησης βλ. Α. ΑΓΓΕΛΟΥ, «*Ο ανεξάντλητος Αδ. Κοραής*», *Μορφές της Εθνεγερσίας*, εκδ. Καθημερινή, Αθήνα 2001, τ. ΑΒ', σ. 87: «Πόσο μοντέρνος μπορούσε να είναι κανείς στην εποχή του Κοραή; Έργο δύσκολο για μια εποχή που υποφέρει από δύο αδυναμίες : α. Είναι ανίκανη να αποδεχθεί το σύγχρονο, και β. Ψέλει να συλλάβει το μέλλον μέσα από την αναβίωση του παρελθόντος». Βλ. και σ.88 τη μαρτυρία του Γκαίτε, όταν σε συνεδρίαση της Ακαδημίας των Ολυμπίων, στη Βερόνα το 1786, στο ερώτημα «τι ωφέλιμο περισσότερο τις τέχνες, η πρωτοτυπία ή η μίμηση;... Οι συνήγοροι της μίμησης χειροκροτήθηκαν περισσότερο» δίδεται η έμμεση απάντηση για το θέμα της μίμησης.
13. *Περί της από των ενύδρων τροφής*, εκδ. MIET, τόμ. Β', σσ. 185-224.
14. *Σύλλογος Πολεμιστήριον*, εκδ. Δωρικός, ό.π., σ. 67.
15. *Υπόμνημα προς την Ευρώπην*, εκδ. Μπίρης, Αθήνα 1970, τόμ. Β', σ.49.
16. *Τα εις εαυτόν*, εκδ. MIET, τόμ. Β', σσ. 410-411.
17. *Περί της από των ενύδρων τροφής*, σ. 203.
18. *Περί της εκδόσεως του Ισοκράτους*, εκδ. MIET, τόμ. Α', σ. 263.
19. *Στοχασμοί Αυτοσχέδιοι*, ό.π., σ. 193. Η έννοια της «πειραματικής φιλοσοφίας» είχε διαμορφωθεί ήδη κατά τον 17ο αιώνα από τον Bacon, αλλά κατά τον Διαφωτισμό βρισκόταν σε έξαρση ιδίως από τους Newton και Locke. Στην ελληνική γραμματεία ο όρος έγινε γνωστός από τη μετάφραση του Άνθιμου Γαζή σε απλόικα γραμμένο έργο του Β. Martin με τον τίτλο *Γραμματική των φιλοσοφικών επιστημών ή Σύνομος Ανάλυσις της Πειραματικής Νεωτέρης Φιλοσοφίας*.
20. Π. ΚΟΝΔΥΛΗΣ, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Οι φιλοσοφικές ιδέες, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1988, σ. 230.
21. Δ. ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ, *Δοκίμια* (επιμ. Κ. Δημαράς), Αθήνα 1974, σ. 75.
22. *Περί της από των ενύδρων τροφής*, σ. 209.
23. *Περί αέρων...*, σ. 375.

# ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΕΣ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ

Του ΗΛΙΑ ΚΑΚΟΥΡΗ

Θεολόγου - Φιλολόγου, Επιτ. Προϊσταμένου Δ/νσης Β/θμιας Εκπαίδευσης

«*Αρχή σοφίας (παιδείσεως) ή τῶν ὀνομάτων ἐπίσκεψις*»

(*Επίκτητος*)

«*Ἡ ψυχὴ ρημάτων δεῖται καὶ ὀνομάτων πρὸς τὸ δημοσιεῖν τὰ ἐν τῷ βάθει κείμενα*»

(*Μ. Βασίλειος*)

«*Ο κόσμος μου είναι η γλώσσα μου*»

(*Wittgenstein*)

Ο Έλλην λόγος, κατά την ενεστώσα δύσμοιρη συγκυρία, είναι έκθετος στον ακόρεστο ερασιτεχνισμό και στις ασύστολες κακοποιήσεις όλων εκείνων, που χωρίς τις αναστολές της άγνοιας, «χωρίς περισκεψιν, χωρίς αιδώ», έχουν επιδράσει εναντίον του λόγου.

Όσοι αποστειρώνουν ή διαστρεβλώνουν την «σημαντική» των εννοιών του λόγου και, μάλιστα, εκείνων που έχουν υψηλό νοηματικό εκθέτη, όπως δημοκρατία, ελευθερία, έρωτας, πρόοδος κ.λπ. αυτοί που αποδομούν τον αρχιτεκτονημένο, από τους πρωτομάστορες του Έλληνα λόγο, και ευτελίζουν την αισθητική του «Ναοδομία» και «ψηφιδοθέτηση» κινούνται, σαφώς, μεταξὺ άγνοιας, αγνόησης και σύγχυσης, παθογένειες εγγενείς και χρόνιες, πάντων και πασῶν των παιδευτῶν και ημιαθῶν.

Συνιστά όμως ερεθιστική πρόκληση, όταν η ημιμάθεια των «βιαστών» του λόγου συναγωνίζεται την αυθάδειά τους· όταν δηλ. οι σύγχρονοι Ηρόδοταοι, που πυροπολούν τον Ναό του λόγου, «πλανώντες και πλανώμενοι», αυτοανακηρύσσονται και λανθάνονται ως αναμορφωτές και αναναπτές του λόγου, ως salvatores linguae!

Βλέπετε, σε εποχές γενικευμένης αγυρτείας, κυριαρχεί η «πλήθουσα αγορά» των αφύπτιστων διαφωτιστών!

Όμως, ο αποψιλωμένος από τις νοηματικές έννοιες, ο στραγγισμένος και στεγνωμένος από τις ουσίες του λόγος, κατακλύζεται, με νομοτελειαιή αναγκαιότητα, από «σαπρόφυτα» και «σκύβαλα» εννοιών, κυρίως όμως, από πυθιακές αμφισημίες ή υπνοβατικές και οιοφυλικές ασυναρτησίες ιδεῶν και νοημάτων.

Συνεπώς, ο συλημένος και δηωμένος λόγος καθίσταται, εκ των πραγμάτων, ενδειής και ανάπηρος, οπότε αδυνατεί να παραστήσει το «κρεσέντο» των κυματισμών της ψυχής και των αναβαθμών της σκέψης.

Και, ασφαλώς, ένας ατίμητος θησαυρός, όπως είναι ο λόγος, που συνεχώς φτωχαίνει και φρυαίνει, εννουχίζεται και απονευρώνεται, εκφυλίζεται και διασύρεται,

προκαλεί βαθύψυχους νυγμούς πόνου, σε κάθε ευαίσθητη ψυχή, ιδιαίτερα όμως σ' αυτή του δασκάλου.

Ο δάσκαλος οδύρεται και οδυνάται, «ξύν ὅλη τῇ ψυχῇ», όταν ο λόγος, το κυριότερο εκφραστικό και επικοινωνιακό ὄργανο του έλλογου ανθρώπου, το βασικότερο «εργαλείο» της παιδαγωγίας, ο πρωτομάστορας και δομήτορας του πολιτισμού, αφυδατώνεται και αποβιταμινώνεται από τις νοηματικές του ουσίες· θρηνηί και ολολύζει η ψυχὴ του δασκάλου, όταν ο Έλλην λόγος **αφελληνίζεται**, από τους καταγιγιστικούς βαρβαρισμούς και σολοικισμούς, που συσκοτίζουν την νοηματική του διαφάνεια και υποβαθμίζουν την αισθητική του λειτουργία, και βέβαια, πονάει, εσώψυχα, ο δάσκαλος, όταν ο λόγος νοθεύεται, από αθέμιτες επιμειξίες οθνείων, κυρίως όμως ημεδαπῶν στοιχείων, παρτάταιρων και ασύμβατων με την φωτο-γενή καταγωγή του και την φωτο-γόνο διαδρομή του.

\*\*\*

**Ο λόγος απαύγασμα της ψυχοπνευματικής συνθήκης και υψής του ανθρώπινου προσώπου.**

Απ' όλα τα έμβια όντα, μονάχα, ο άνθρωπος είναι προικισμένος με το χάρισμα του λόγου (νόηση - γλώσσα).

Ο χαρισματούχος, λοιπόν, άνθρωπος είναι το μοναδικό πλάσμα, που σκέπτεται και φθέγγεται· που αρθρώνει λόγο, σημαντικό, νοηματοδοτημένο· που επικοινωνεί με τον εαυτό του και τους ομοίους του, χρησιμοποιώντας τον τρισυπόστατο λόγο, δηλ. τον ενδιάθετο, τον προφορικό και τον γραπτό· που φιλοσοφεί και στοχάζεται, μέσα από νηφάλιες, ώριμες και διαλεκτικές προσεγγίσεις των όντων και των πραγμάτων· που διαμορφώνει «οπτικές» θέασης του κόσμου και νοηματοδότησης του βίου· που παιδεύεται και παιδεύει· που εμφανίζεται από βεβαιότητες, αλλά και κατατρώχεται από αμφιβολίες, χωρίς, βέβαια, να επαυαπύεται στις πρώτες, μα ούτε και να «ελλιμενίζεται» στις δεύτερες.

Ο, διαρκώς, προβληματιζόμενος έλλογος άνθρωπος λειτουργεί, ως ανύστακτος αναζητητής του νοήματος της ύπαρξης και της ζωής, ως θηραγρέτης της δυσθηρατής αλήθειας, ως οραματιστής της τελειότητας και της πληρότητας, ως νοσταλγός του απολύτου και του αιωνίου. Όσοι όμως, μεγαλαυχούντες και ακκιζόμενοι, εκλαμβάνουν το χάρισμα του λόγου (νόηση), ως **πανάκεια**, που μπορεί να καθυποτάξει τα πάντα

στη γνώση, αντιστοιχίζονται με το αφελέδες μειράκι, που αποπειράται να πατήσει τη σκιά του σώματός του! Ταυτόχρονα με τον πραγματοποιούμενο δρασελισμό, η σκιά του απομακρύνεται.

Οπωσδήποτε όμως, το προνόμιο και χάρισμα του λόγου (νόηση - γλώσσα) είναι το **ενδόσημο** της πνευματικής του ανθρώπου φύσης και το κραυγαλέο τεκμήριο της ποιητικής ανωτερότητάς του. Από το «υβρίδιο» του λόγου και τα πολυπληθή «φύτρα» του, βλάστηει και βλασταίνει η πολύμορφη και αειθαλής «φυτεία» απάντων των μορφωμάτων του διαχρονικού πολιτισμού.

Ο ουσιώδης και οσωμένος λόγος, δηλ. ο έμπλεος νοηματικού βάθους και αισθητικού κάλλους, που αναδύεται από τα «πυρηνικά» βάθη του ανθρώπου, είναι το **ευγονικό άνθος** της ψυχής του θεόδητου και θεοειδούς ανθρώπου· είναι το θαλερό **εκβλάστημα** του πνεύματός του το καρποβριθές και αγαλόκαρπο, όπως πιστοποιείται από την πολιτιστική διαδρομή του ανθρώπινου γένους.

Η **ευγονία** της ψυχής ανάγει την αρχή της, κατά την βιβλιοπατερική Ανθρωπολογία, στο «γονίδιο» της **Θεϊκής Ουσίας**, που εμψυήθηκε στην ψυχή, από τον Πλάστοργό της Θείο Λόγο: «*Καὶ ἐνεφύσησεν εἰς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ πνοὴν ζωῆς, καὶ ἐγένετο ὁ ἄνθρωπος εἰς ψυχὴν ζώσαν*»<sup>1</sup>.

Τα λοιπά έμβια όντα, στερούμενα πνεύματος, στερούνται λόγου (νόησης - γλώσσας). Γι' αυτό, εκφέρουν, αντί λόγου, ενστικτώδεις αναρθρες κραυγές, με εξειδικευμένες παλμικές και ηχητικές κυμάνσεις, ανάλογα με το είδος και το γένος, στο οποίο ανήκει το καθένα. Έτσι, τα ζώα εκβάλλουν υλακές, κρωγμούς, βρυχηθμούς, ογκηθμούς, μηκηθμούς κ.λπ.

Οι **κραυγές** είναι ιδίωμα των ζώων, ενώ οι **φωνές**, όντας μετουσιωμένες κραυγές, από την μεταποιητική ενέργεια του λόγου, είναι πηγάσματα **συνειδησης** και **ελευθερίας**. Είναι «κνήματα» του λόγου. Προσφυής, εν προκειμένω, είναι η βαθυνούστατη γνωμοδότηση του Pascal, που διαφοροποιεί, οντολογικά και ποιητικά, τα ζώα, από τον άνθρωπο. Ο Pascal αποφαίνεται «*Τα ζώα υπάρχουν, ενώ ο άνθρωπος ζει*».

Τα ζώα, με τις κραυγές τους, εκφέρουν επιθετικότητα, άμυνα κ.λπ. που όμως δεν ξεπερνούν τον στενόχωρο ορίζοντα του τυφλού και κρυσταλλωμένου, ad infinitum, ενστικτού. Το ένστικτο είναι στατικό, ενώ ο λόγος του ανθρώπου κινείται, σχεδιάζει, δημιουργεί και προοδεύει, αενάως.

Κραυγές, βέβαια, εκβάλλει και ο άνθρωπος, σε οριακές όμως υπαρξιακές καταστάσεις. Οι κραυγές του ανθρώπου είναι θραύσματα του θρυμματισμένου «αγάλματος» του λόγου· είναι εξαρθρωμένοι και σπασμένοι φθόγγοι, που αναδύονται από την **απορρυθμισμένη** ψυχή του ανθρώπου και εκφέρονται άτακτα, βίαια και παρορμητικά.

Η **φωνή** είναι νουνεχής, νηφάλια και αποφορτισμένη εκφορά λόγου, ενώ η **κραυγή** είναι ά-λογη, βίαιη και φορτισμένη έκφραση του ενστικτού. Η φωνή χειραγωγείται από τον λόγο, ενώ η κραυγή φέρεται και άγεται από το ένστικτο.

1. Με την βιαιότητα και την επιθετικότητα, που ενυπάρχει στην κραυγή, προσπαθεί ο άνθρωπος, απεγνωσμένα βέβαια, να νικήσει τον **πόνον** και να αποσκορακίσει τον πανικό της συνειδητοποιημένης **θνητότητας** του.

2. Κραυγάζει, ακόμη, ο άνθρωπος, όταν το «**επιθυμητικό**», το ένα από τα δύο άλογα, που σύρουν το άρμα της ψυχής, υφαρπάζοντας την ηνιόχηση του άρματος, από τον λόγο, αφηνιάζει και απαιτεί ικανοποίηση. (Η εικόνα από τον πλατωνικό «**Φαίδρο**»).

3. Ο άνθρωπος εκβάλλει κραυγή κι όχι φωνή, όταν το βεβαρημένο και φορτισμένο θυμικό του εκραγεί. Όταν, λοιπόν, ενεργοποιούνται οι ολετήριες ροπές της ψυχής και τα τυφλά πάθη της, όπως της μισαλλοδοξίας, της εκδικητικότητας, της μισανθρωπίας, του θρησκευτικού και πολιτικού φανατισμού, τότε η λογική παροπλίζεται, το έλλογο στοιχείο του ανθρώπου ακυρώνεται, οπότε ο άνθρωπος «**ομοιοῦται τοῖς κτήνεσι τοῖς ἀνοήτοις**»<sup>2</sup>.

4. Από την ψυχή όμως του ανθρώπου αναδύονται και κραυγές άλλου είδους και γένους· κραυγές **μεταφυσικών αναζητήσεων** και **δεήσεων**.

Οι κραυγές αυτού του είδους αποτελούν σηματοδοτήσεις **ιερές**, γιατί εκφράζουν αυτογνωσία, συντριβή κ.ά., συνεπώς, προοιωνίζονται ανάληψη και υγεία. Αυτού του είδους οι κραυγές συνθέτουν τα «**Κεκραγάρια**» των θειήλων αναζητήσεων και δεήσεων.

\*\*\*

Ο λόγος –για να επανέλθουμε στην κεντρική αρτηρία του θέματός μας– είναι **πολυσημάντη** και **βαρυσήμαντη** έννοια και λειτουργία.

Στην **χριστιανική θεολογία**, ο Λόγος (κεφαλαίο λάμδα) ταυτίζεται με τον Θεό: «*Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος καὶ ὁ Λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεόν καὶ Θεὸς ἦν ὁ Λόγος*»<sup>3</sup>,

Στην **Φιλοσοφία**, ο λόγος είναι η λογική, η νόηση, το αίτιο, ο σκοπός.

Στις **θετικές επιστήμες**, είναι η αναλογία.

Στην **Φιλολογία - Γλωσσολογία και Φιλοσοφική Ανθρωπολογία**, είναι η γλώσσα, η ομιλία, το εκφραστικό όργανο της ψυχής.

Αυτή, βέβαια, η πολυσημαντικότητα του

λόγου δεν οδηγεί σε ταυτολογήσεις εννοιών, και, συνακολούθως, σε σύγχυση. Και τούτο, γιατί η σημασιολογική αυτή πολλότητα του λόγου αφορά σε διακριτά γνωστικά πεδία.

Ο λόγος, εξαιτίας αυτής της πολυσημαντικής και βαρυσήμαντης νοηματικής του προίκας, ανακηρύχθηκε, ως ο «**γενάρχης**» της ψυχής και ο **λειτουργός της παιδείας της**.

Η ψυχή και ο λόγος συνθέτουν ζεύγμα αδιάζευκτο και αλληλοπεριχωρούμενο. Γι' αυτό, διατελούν σ' ένα διαρκές και αμφίδρομο «**δοῦνα και λαβεῖν**», σε συνεχή αλληλεπίδραση και αμοιβαία σχέση, και, βέβαια, πρωταγωνιστούν, **ισοδύναμα**, σ' όλες τις τελετουργικές τους πράξεις.

Λόγος και ψυχή, όντας με κεντροσπόμενες και συρριζωμένες οντότητες, δεν αποχωρίζονται (σαν τον χιτών του Νέσου), αλλά αλληλοτροφοδοτούνται, διαρκώς, και γονιμοποιούνται, αμοιβαίως. Χωρίς τον «γόνον» της ψυχής, ο λόγος είναι στείρος, άκαπος, αλλά και η ψυχή, χωρίς τον «γόνον» του λόγου, **σκοτώνεται**, δηλ. βυθίζεται στο σκότος, σκυθρωπάζει και βουβαίνεται.

Ο λόγος (ως νόηση), αφορμώμενος από το εστιάσιο του κέντρο, την ψυχή, κινείται παλινδρομικά, άλλοτε με κεντρομόλο φορά, κι άλλοτε με φυγόκεντρο. Με άλλα λόγια, ο λόγος **εσωτερικεύεται** και **εξωτερικεύεται**, ανάλογα με την περίσταση και την ανάγκη.

Ο λόγος, όταν αισθάνεται ότι είναι ώριμος, φερέγγυος και αξιόπιστος, να κοινοποιήσει σε κάποιο σημαντικό «κύημα» της ψυχής όταν έλθει η ώρα του «τοκετού», **εξωτερικεύεται**, πρώτα, γιατί είναι, εκ των πραγμάτων, αδύνατο, τα ώριμα «κυήματα» της ψυχής να παραμείνουν, έγκλειστα και φιμωμένα, στον ασφυκτικό πια κλοιό της ψυχικής «μήτρας», όπου κυοφορήθηκαν και ωρίμασαν, κι έπειτα, για να επιδοθεί στο παιδευτικό του λειτουργήμα. Ο εξωτερικευμένος, λοιπόν, λόγος ενεργεί ως **μορφοποιός** και **παιδαγωγούσα δύναμη**. Η αποστολή του και η διακονία του είναι **ανθρωποπλαστική** και **πολιτισμογόνος**.

Τα ώριμα, συνεπώς, «**κυήματα**» της συζυγίας, ψυχή - λόγος, θα γίνουν, οπωσδήποτε «**γεννήματα**». Σε ποιο βαθμό, βέβαια, τα «γεννήματα» αυτού του «διδύμου» θα είναι «υγιή», «αρτιμελή» και «εύρωστα», αυτό εξαρτάται από πολλές εσωτερικές συνιστώσες και εξωτερικές παραμέτρους. Είναι δηλ. υπόθεση του **ήθους** και **της ποιότητας της παιδείας** του ενεργούντος προσώπου, αλλά και συνάρτηση της περιορισμένης πολιτιστικής ατμόσφαιρας.

Ο πλαστοργός λόγος, θωδόμενος τους «τόκους» του, που με πολλές ωδίνες έφερε στο φως, εορτάζει, «**ἀγγαλομένῳ ποδί**», και συνευφραίνεται με την ομόλογο και συνεταίρο του ψυχή.

Τα πλαστοργήματα του ζεύγματος, λόγος - ψυχή, φωτοδοτούν και χαριτώνουν τους εραστές των «κυημάτων» τους, αλλά

και μεγαλύνουν και καταξιώνουν και τους ίδιους τους πλαστοργούς τους (την ψυχή και τον λόγο), επιστρέφοντας τους έτσι τα «**τροφέα**».

Από τα εκτεθέντα καθίσταται, νομίζω, σαφές ότι η «**συζυγία**», λόγου - ψυχής, είναι αδιάζευκτη και ο έρωτάς τους αμοιβαίος και φλογερός, διαχρονικός και αιώνιος.

Η ψυχή ερτάει τον λόγο, γιατί είναι ο «**μειυτήρας**» και «**ελευθερωτής**» της, ο δε λόγος ερτάει την ψυχή, γιατί είναι η τροφώδης τιμήν της.

\*

Ο εξωτερικευμένος όμως λόγος, όταν η ανάγκη το επιβάλλει, αναδιπλώνεται και **εσωτερικεύεται**. Πρώτα, για να αυτοκαθαρθεί, από τις όποιες «**τοξίνες**» και «**οξειδώσεις**», που προκλήθηκαν, από δική του αβελτηρία ή ακηδία, κι έπειτα, για να ανασυντάξει και ανανεώσει τις δυνάμεις του, χρησιμοποιώντας, ως «**εργαλείο**» **κάθαρσης** και ανανέωσης του το «**ψυχοτρόπιαν**» της ενδοσκοπήσης, κατά το υπόδειγμα των Πυθαγορείων, των νηπτικών πατέρων κ.λπ.

Έτσι, ο εσωτερικευμένος λόγος είναι **εταστικός**, **βυθομετρικός**, **πλαστοργός του εαυτού του**.

Ο εσωτερικευμένος λόγος, όντας αγωνοθέτης και αθλοθέτης του εαυτού του, αποπειράται να ιχνεύσει τα «**ψυχής πείρατα**»· πασχίζει να συλλάβει το απύθμενο βάθος και το υπερφυσικό κάλλος του εσωτερικού σύμπαντος· ερευνά, τόσο την αχλύεσσα περιοχή του υποσυνειδήτου, όσο και τον ζοφώδη χώρο του ασυνειδήτου, ο οποίος, κατά την ψυχολογία του βάθους, είναι ο «**σκουπιδότοπος**» και η «**χωματερή**» του βαρύτερα τραυματισμένου και ελλειμματικού ανθρώπινου ψυχισμού.

Ο λόγος προσπαθεί, ακόμη, να προσεγγίσει, διαλεκτικά και ραβδοσκοπικά, την Αρχή, απ' όπου η ψυχή αρύεται την απειροδύναμη αίγλη και γοητεία της, αλλά και να κατανοήσει, μέσα από διασκεπτικές διωδύσεις, το βαθύ νόημα της ζωής και του κόσμου, ν' αναχθεί στο «**πρώτον κινούν**» του Αριστοτέλη, να ανατάμει και να ερμηνεύσει τα έρριζα βιώματα του οικουμενικού ανθρώπου, όπως είναι ο **πόνος**, ο **έρωτας** και η **αγάπη**, και **τέλος** να ανοίξει δρόμους **ουσιαστικής** παιδείας, μέσα από τους οποίους η ψυχή θα ελευθερωθεί από δεσμά της πολυώνυμης κακότητας, που αμαυρώνει το πρωτόκτιστο κάλλος της και τροχοπεδεί τις ανοδικές εφέςεις της, με τερματική στόχευση, την ανάκτηση της αρχέγονης θεομορφίας της.

Κι επιδίεται ο φιλόσοφος λόγος σ' αυτά τα πολύπλευρα αγωνίσματα, γιατί δεν συμβιβάζεται με τα έτοιμα σχήματα και τις «**κονσερβοποιημένες**» απαντήσεις, μα ούτε και αποδέχεται, ως ερμηνευτική αρχή του υπαρκτού, την **τυχαιότητα** και την **α-λογία**. Όλα τα «**εισερχόμενα**» περνούν από την «**κρησάρα**» του λόγου. Η ψυχή και ο λόγος τις «**μασημένες**» τροφές τις αποβάλλουν, ως οθνεία, με την φύση τους, και, συνεπώς, μη ομόλογα και αφομοιώσιμα στοιχεία.

# ΡΙΧΑΡΔΟΣ ΒΑΓΚΝΕΡ

Του ΘΑΝΟΥ ΕΡΜΗΛΙΟΥ

*Μουσικοσυνθέτη - πρ. Γεν. Επιθεωρητή Μέσης Εκπαιδευσεως*

**Α**ν ο Μπετόβεν ήταν μία επανάσταση στη Μουσική, ο Βάγκνερ ήταν μία θύελλα. Και η θύελλα αυτή μας άφησε στο πέρασμά της πραγματικά αριστουργήματα. Το μέτωπο του Μπετόβεν έχει τη δύναμη του Ηρακλή και την αγνότητα ενός μικρού παιδιού. Το μέτωπο του Βάγκνερ, πιο μεγάλο και λιγότερο αρμονικό, μας θυμίζει πρόσωπο επαναστατημένου ήρωα. Στο ασυνήθιστο αυτό πρόσωπό του, στο πρώτο αντίκρουσμά του, καταλαμβάνεται ο κάθε άνθρωπος από κάποιο δέος. Νοιώθει κανείς πως αντικρύζει ένα σπινθηροβόλο πνεύμα, προορισμένο να επηρεάζει τους ανθρώπους. Νομίζει κανείς ότι το πνεύμα αυτό, δεν παραδέχεται κανέναν ανώτερό του, ούτε θα επιτρέψει σε κανέναν να υψωθεί και να φθάσει στα ύψη που βρίσκεται αυτό. Στο πρόσωπό του έχει αποτυπωθεί η θέληση, η δύναμη, το πάθος και η απόφαση. Με τη δυναμική έκφραση της φυσιογνωμίας του, ο Βάγκνερ επιτακτικά δηλώνει «*Θέλω να γκρεμίσω τον κόσμο και να τον ξανακτίσω εγώ, από την αρχή, ως τη συντέλεια της δημιουργίας του*».

Η πνευματική ατμόσφαιρα που υπήρχε στα παιδικά του χρόνια, βοήθησε την πρώιμη εκκόλαψη της μεγαλοφυίας του. Την εποχή αυτή υπήρχε μεγάλη ζύμωση και ανάπτυξη νέων ιδεών, στη φιλολογία, στην ποίηση, στις καλές τέχνες γενικά, μεγάλος αναβρασμός. Μουσικοί, ζωγράφοι, ποιητές, όλοι προσπαθούν να καινοτομήσουν. Στη Γαλλία υπάρχουν δύο πνευματικά ρεύματα: **Κλασικισμός και Ρομαντισμός**. Στη Γερμανία αρκετά παρόμοια ρεύματα, χωρίς να επικρατεί κανένα. Ο μεγάλος Γκαίτε είναι υπέργηρος πλέον και είναι στη πνευματική αυτή διαμάχη αμέτοχος. Είναι ένας απλός θεατής. Στο θεατρικό τομέα και εκεί μία παρακμή, παρ' όλο ότι εμφανίζονται τα περίφημα έργα του Γκαίτε και του Σίλλερ. Στη Μουσική μία μεγάλη προσπάθεια για κάθε πρωτοτυπία, αλλά καμία πρόοδος. Και ο Βάγκνερ έφηβος πλέον, δεν έχει ακόμη αποφασίσει πού θα καταλήξει. Όλα τα πνευματικά ρεύματα τον απασχολούν, αλλά δεν αποφασίζει ποιο να ακολουθήσει. Διαβάζει με πάθος τις

τραγωδίες του Αισχύλου και του Σοφοκλή, που τον συγκλονίζουν, όπως και τα έργα του Σαίξπηρ. Από τα εφηβικά του αυτά χρόνια, διαμορφώνεται στη σκέψη του μια δραματική ατμόσφαιρα, που τον κυριεύει απολύτως.

Ένα όμως γεγονός που έχει μεγάλη επίδραση στη πνευματική του πορεία, όπως ομολογεί ο ίδιος, είναι η ακρόαση της 5ης Συμφωνίας του Μπετόβεν. Την άκουσε σ' ένα φιλικό του σπίτι, όπου τον είχαν καλέσει και γράφει: «*Το βράδυ άκουσα για πρώτη φορά την Πέμπτη Συμφωνία του Μπετόβεν. Τη νύχτα εκείνη μ' έπιασε κρίση πυρετού, έπεσα άρρωστος βαριά και, όταν γιατρεύτηκα, ένοιωσα πως γεννήθηκα μουσικός*».

Ο Μπετόβεν λοιπόν τον αναστάτωσε κυριολεκτικά με τις τιτανικές Μπετόβιες δημιουργίες του και ο Αισχύλος, ο Σοφοκλής και ο Σαίξπηρ, του ξύπνησαν μέσα του την φιλοσοφημένη δραματική σκέψη. Και έτσι κάτοχος της Μπετοβενικής δραματικής μουσικής έκφρασης και της δραματικής ποίησης, σ' όλη του τη ζωή θ' ασχοληθεί με την αναζήτηση της πλήρους ενώσεως των δύο αυτών τεχνών. Στην ηλικία των 20 ετών ο Βάγκνερ αποκαλύπτει την προσωπικότητά του. Η μουσική και η ποίηση εμφανίζονται στο πνεύμα του συγχρόνως, σαν να είναι η ίδια πηγή. Ο ποιητής και ο μουσικός ταυτίζονται απολύτως. Είναι πανέτοιμοι να εργασθούν για το ίδιο ιδεώδες. Δύο λοιπόν μεγάλες τέχνες, κάτω από το παντοδύναμο σκήπτρο του, ξεκινούν σφιχτά αγκαλιασμένες, για να πραγματοποιήσουν τα Βαγκνερικά ιδεώδη. Και έτσι ο Βάγκνερ, γνώστης της Συμφωνικής εποποιίας του Μπετόβεν και της δραματικής ποίησης των μεγάλων ποιητών, κρατάει στα χέρια του τους δύο μεγάλους κόσμους, τη **Μουσική** και την **Ποίηση**.

**Ό**ταν ο Βάγκνερ φθάσει στα 20 χρόνια, η προσωπικότητά του αποκαλύπτεται πλήρως. Η μουσική και η ποίηση, απολύτως σύγχρονα, ξεκινούν από τη γραφίδα του. Ο Ποιητής και ο Μουσικός ταυτίζονται απολύτως και δεν χωρίζουν ποτέ. **Και έτσι ο Βάγκνερ είναι ένας μεγάλος Ποιητής και συγχρόνως ένας μεγάλος**

**Μουσικός**, όπως θα αποδείξουν αργότερα τα έργα του. Η μεγάλη αρετή κάθε είδους καλλιτέχνη, είναι η μεγάλη και σταθερή πίστη στο όποιο ιδεώδες επιδιώκει. Και την πίστη και αρετή αυτή ο Βάγκνερ, την έχει σκοπό στη ζωή του, για να πραγματοποιήσει τα καλλιτεχνικά του οράματα. Και θα κατέλγη με χρι της μεγαλύτερας αυτοθυσίας, αν η καταπληκτική μοίρα του δεν του επεφύλαττε θριαμβευτική επιβράβευση των μεγάλων οραμάτων του. Και όλα αυτά τα υπέργεια οράματά του, τα επραγματοποίησε μέχρι κεραιάς, χάρις στην επέμβαση ενός ονειροπόλου νέου, που ως πρόγνηπας διάδοχος του θρόνου, ανέλαβε την βασιλεία της Βαυαρίας, λόγω ξαφνικού θανάτου του θείου του, βασιλιά της Βαυαρίας. Ο Βάγκνερ είχε λάβει μέρος σε μια επαναστατική κίνηση στη Γερμανία η οποία απέβλεπε στην ανατροπή της Κυβερνήσεως. Η κίνηση αυτή έγινε γνωστή και, για να μην συλληφθεί, κατέφυγε στη Ζυρίχη της Ελβετίας. Εκεί συνέθεσε τα έργα: «**Ο χρυσός του Ρήνου**», «**Βαλκυρία**», «**Ζίγφρηδ**», «**Τριστάνος και Ιζόλδη**» και δημοσίευσε τις περίφημες θεωρίες του στα συγγράμματά του: «**Τέχνη και Επανάστασις**», «**Όπερα και Δράμα**». Τα συγγράμματα αυτά ήταν η τολμηρότερα πρόκλησις για τους συγχρόνους του. Δυσφημισμένος σε όλες τις κυβερνήσεις ως επικίνδυνος επαναστάτης, ήταν μισητός σε όλους τους μουσικούς κύκλους ως κραταιός αντίπαλος, φοβερός σε όλους τους διευθυντές των θεάτρων για το απραγματοποίητο των έργων του επί σκηνής. Έβλεπε τη Γερμανία κλεισμένη σ' αυτόν για πάντα. Το ταξίδι που επιχείρησε στο Παρίσι το 1861, σημείωσε μία από τις μεγαλύτερες απογοητεύσεις της ζωής του. Παρ' όλ' αυτά ήταν πολύ υπερήφανος και απόλυτα πιστός στο υψηλό ιδεώδες του και δεν έκαμε την ελαχίστη παραχώρηση στις μουσικές απαιτήσεις της εποχής του. Πολύ καιρό κατόρθωσε με γενναϊότητα να αντισταθεί σε όλες τις εναντιότητες. Μα έφθανε η στιγμή που έχανε το θάρρος του και απελπισμένος άφηγε τον εαυτό του στο ρεύμα της καταστροφής. Στην αρχή του έτους 1864 έγραφε σε μία φίλη του. «*Ενώθησα ότι*

ήταν αδύνατο πλέον να αποφύγω την καταστροφή. Είχα προβλέψει όλα τα τρομερά και ανάξια πράγματα που ήρχοντο να με εξευτελίσουν και τώρα τά'βλεπα κατά πρόσωπον, απελπισμένος και χωρίς βοήθεια. Με είδατε όλοι πώς έπινα το μικρό ποτήρι μέχρι τρυγός.»

Σ' αυτήν την τραγική κατάσταση βρισκόταν ο Βάγκνερ όταν ξαφνικά όλα ανετράπησαν και η τύχη του άλλαξε τελείως. Ο Βασιλιάς της Βαυαρίας πέθανε και τον διαδέχθη ο ανηψιός του Λουδοβίκος ο Β'. Ο νέος αυτός βασιλιάς του θαύματος, τον οποίο περιγράφει με τόσο ζωηρά χρώματα ο Βάγκνερ, είχε μεγαλώσει μακριά από την αυλή, στο Παλάτι των κύκνων, που είναι κτισμένο σ' ένα από τα μαγευτικότερα τοπία του κόσμου. Επάνω σ' ένα ύψωμα στους πρόποδες των Βαυαρικών Άλπεων, ανάμεσα σε λίμνες, τριγυρισμένες από πυκνά πευκόφυτα δάση. Στη μαγεμένη αυτή μόνωση, η φλογερή φαντασία του νέου Λουδοβίκου, έβλεπε να ζωντανεύουν τα βαγκνερική οράματα, που διάβαζε και που κυριεύαν τη ψυχή του από τα παιδικά του χρόνια. Τα τείχη των Άλπεων τεράστια, απόκρημνα, κάθετα σχεδόν, υψώνονται πάνω από τη λίμνη σαν ένα υπερύψηλο φρούριο, απροσπέλαστο από το κόσμο. Από το άλλο μέρος, πέρα από τη μεγάλη λίμνη των Κύκνων, οι τελευταίοι κυματισμοί των Άλπεων κατεβαίνουν και σβήνουν στη Βαυαρική πεδιάδα, που ξαπλώνεται σε θαυμάσιο ημικυκλικό πανόραμα. Ένα χάσμα οφθαλμών, που συνενώνει όλα τα μεγαλεία της ορεινής ζώνης με τα θέλητρα της ζώνης των δασών, που εκτείνονται απέραντα στον ορίζοντα. **Μα όλη η μαγεία του τοπίου συγκεντρώνεται στη μαγευτική λίμνη των κύκνων.** Και αυτό το μέρος είναι αιώνες ολόκληρους μόνο από βασιλείς κατοικημένο. Σ' αυτή την ονειρεμένη χώρα των λιμνών και των κύκνων (όπως την περιγράφει ο συγγραφέας Maurice Kufferath), σ' αυτή τη χώρα των ονείρων, γεννήθηκε ο διάδοχος του θρόνου και νέος βασιλιάς της Βαυαρίας Λουδοβίκος ο Β'. Τα πρώτα του βλέμματα αγκάλιασαν το ονειρεμένο αυτό περιβάλλον.

Από τα πρώτα του χρόνια ο Λουδοβίκος ήταν ένα ονειροπαρμένο πνεύμα. Σε ηλικία 15 ετών του επιτράπη να παρακολουθήσει το έργο «**Αδέγκριν**» του Βάγκνερ. Το έργο αυτό ανταπεκρίνεται σε όλα τα όνειρά του. Κατενθουσίασε τη φλογερή ψυχή του και έκτοτε ζούσε

αποκλειστικά με τη σκέψη του Βάγκνερ. Στο πρόγραμμα του Λόεγκριν ο Βάγκνερ ανέφερε το έργο του ο «**Χρυσός του Ρήνου**», που αποτελείται από τέσσερα έργα και έλεγε ότι για να πραγματοποιηθεί ποτέ το καλλιτεχνικό του όνειρο και να εκτελεσθεί το έργο αυτό, θα έπρεπε να βρεθεί ένας ηγεμών να αναλάβει όλα τα έξοδά του. Ο νεαρός Λουδοβίκος ορκίστηκε και ανεφώνησε «εγώ θα αναλάβω να βοηθήσω τον Βάγκνερ». Ήταν 18 ετών όταν πέθανε ο θείος του Μαξιμιλιανός και ως διάδοχος αυτός, διότι ο Μαξιμιλιανός δεν είχε παιδιά, ορκίστηκε ως βασιλιάς της Βαυαρίας. Ο Λουδοβίκος μόλις ανέλαβε τη βασιλεία, κάλεσε το γραμματέα του να αναζητήσει τον Βάγκνερ και να τον φέρει αμέσως στα ανάκτορα. Ο Γραμματέας τον αναζήτησε από πόλη σε πόλη και επιτέλους τον ανακάλυψε σ' ένα φτωχικό πανδοχείο στη Στουτγάρδη. Για να αποδείξει τη βασιλική αποστολή του, του έδειξε το βασιλικό δαχτυλίδι. Έπειτα του ανήγγειλε ότι: **Ο βασιλιάς της Βαυαρίας θα πλήρωνε όλα του τα χρέη και έθετε στη διάθεσή του το βασιλικό Θέατρο του Μονάχου, να ανεβάσει όλα του τα έργα.** Ο Βάγκνερ δεν πίστευε σ' αυτή του. Δεν πίστευε σ' αυτά που άκουγε. Ο απεσταλμένος παρακάλεσε τον Βάγκνερ να σπεύσει αμέσως σε συνάντηση του βασιλέως. «Όλα θα επραγματοποιούνται σε λίγο. Και το θέατρο των ονείρων του και η εκτέλεση των έργων του.

Και ο Βάγκνερ γράφει στη φίλη του **Ελίζα Βίλλε**

*Μόναχο, Μάιος 1864*

**Σήμερα με οδήγησαν εμπρός στο νέο βασιλιά της Βαυαρίας. Είναι τόσο ωραίος, τόσο υπέροχος, τόσο έξυπνος και ευγενικός και η ψυχή του σκορπίζει μία τέτοια ακτινοβολία, ώστε τρέμω από τώρα στην ιδέα, πως η ωραία αυτή ζωή θα περάσει σαν ένα θεικό όνειρο, στον ταπεινό αυτό κόσμο. Μ' αγαπά με τη φλόγα και την εντατικότητα μιας πρώτης αγάπης. Με γνωρίζει ως το βάθος με εννοεί σαν να ήταν η ίδια μου η ψυχή. Και θέλει να μείνω κοντά του για πάντα. Να εργάζομαι χωρίς έννοια καμιά, να ξεκουράζομαι όσο θέλω και να ανεβάζω τα έργα μου στη σκηνή όποτε θέλω. Αυτός θα καταβάλλει όλα τα έξοδα των παραστάσεων. Μου είπε ότι τώρα πρέπει να τελειώσω τους «*Νιμπελούγκεν*» κι εκείνος αναλαμβάνει το ανέβασμά τους στη σκηνή, όποτε εγώ θα το θελήσω. **Εννοεί εγώ να είμαι ο κύριος των πά-****

**νων και να διατάζω ό,τι θέλω, χωρίς καμιά επιφύλαξη. Ο κύριος των πάντων. Και σε αντάλλαγμα τίποτα άλλο δε ζητεί παρά τη φιλία μου. Θα με απαλλάξει απ' όλα τα βάσανά μου. Θα μου δίνει πάντα όλα τα χρήματα που θα χρειαστώ για να εκτελεσθούν όλα τα έργα μου, για να πραγματοποιήσω όλα τα όνειρά μου, φθάνει μόνο να μείνω κοντά του. Τί λέτε για όλα αυτά, φίλη μου; Δεν σας φαίνονται ανήκουστα; Δεν σας φαίνονται σαν όνειρο; **Η ευτυχία μου είναι τόσο μεγάλη, ώστε με συντρίβει. Δεν θα μπορέσετε ποτέ να σχηματίσετε μια ιδέα για τη μαγεία του βλέμματός του. Φθάνει μόνο να ζήσει. Το θαύμα αυτό είναι ανήκουστο.****

Αυτή λοιπόν η ανέλπιστα και μοναδική, αλλά και μεναλειώδης τύχη συνάντησε και αγκάλιασε το Ριχάρδο Βάγκνερ. Και ο Βάγκνερ έχει τώρα όλα τα μέσα για να πραγματοποιήσει όλα του τα όνειρο. Βέβαια, όλα αυτά που συνέβησαν, είναι πρωτοφανή και απίστευτα, γιατί περιέχουν γεγονότα πρωτόκουστα που αγγίζουν τα σύνορα της Μυθολογίας, και όμως είναι όλα πραγματικότητα. Και έτσι με όλα αυτά τα μέσα που απέκτησε ο Βάγκνερ, πραγματοποίησε όλα του τα όνειρα και ανεδείχθη ο μεγαλύτερος μουσικός, μετά τον Μπετόβεν, που γεννήθηκε η Γερμανία και ο μεγαλύτερος μουσικός επαναστάτης του κόσμου. Τα πάντα σ' αυτόν είναι απέραντα. Το πνεύμα το δημιουργικό, το πνεύμα το κριτικό, η δύναμη του λυρισμού, η έξαρση του Εθνικισμού, η ακατάβλητη υπομονή της μεθοδικής εργασίας, το διάλλακο έναντι όλων των εμποδίων και το σπουδαιότερο όλων, η μοναδική μεγαλοφυΐα.

Τα μουσικά δράματα του Βάγκνερ είναι τα εξής:

1.«**Λόεγκριν**», 2. «**Ταγχοϋζερ**», 3. «**Ο Ιπτάμενος Ολλανδός**», 4.«**Τριστάνος και Ιζόλδη**», 5.«**Οι Αρχιτραγουδιστάι της Νυρεμβέργης**», 6.«**Πάρσιφαλ**», 7. **Τετραλογία: α. «Ο χρυσός του Ρήνου», β. «Η Βαλκυρία», γ. «Ο Ζήγγερηδ», δ. «Το λυκόφως των θεών».**

Όλων αυτών των μουσικοδραμάτων οι υποθέσεις είναι παρμένες από τη Μυθολογία των Βορειών λαών κι αυτής της Γερμανίας. Αυτή λοιπόν η απίστευτη και ευλογημένη τύχη συνάντησε το Ριχάρδο Βάγκνερ, τον μεγαλύτερο μουσικό επαναστάτη του Κόσμου και πραγματοποίησε όλα τα καλλιτεχνικά όνειρά του.

# ΛΕΞΙΚΟ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Γράφει: ο ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Φιλολόγος - τ. Σχολικός Σύμβουλος

## Ακτιβισμός

**I** Φιλοσοφική θεωρία κατά την οποία η λειτουργία της γνώσης τόσο στη φιλοσοφία, όσο και στην επιστήμη, έχει άμεση σχέση με τη ζωή και την πράξη. Κατ' αυτήν η ουσία του ανθρώπου έγκειται στη δράση με την οποία μεταβάλλει τον εαυτό του και τον περιβάλλον του και όχι στην παθητική θεώρηση του κόσμου.

Στην περιοχή της Ηθικής, ακτιβισμός (activism) είναι η μεγαλύτερη εκτίμηση των ανθρωπίνων πράξεων από τις εσωτερικές προθέσεις, που δεν καταλήγουν σε κανένα χειροπιαστό αποτέλεσμα, χρήσιμο για τους άλλους. (Σ. Γκίκα, λεξικό Εννοιών, Γεν.παιδείας, σελ. 34)

**II** Ο ακτιβισμός δεν πρέπει να συγχέεται με τον ακτουαλισμό (actualism) ο οποίος αντιλαμβάνεται τον κόσμο σαν ένα "διαρκές γίνεσθαι", σαν μεταβολή και κίνηση. (Εισηγητής της ορολογίας αυτής υπήρξε ο Ηράκλειτος). Η σύγχυση ανάμεσα στους δύο όρους προέρχεται από το γεγονός ότι και οι δύο αποδίδονται στην ελληνική γλώσσα με τον όρο *ενεργειοκρατία* (ή *ενεργητισμός*). Οι ξένοι όροι σχηματίστηκαν αντίστοιχα από τις λατινικές λέξεις *actio* (πράξη, ενέργεια) και *actus* (κίνηση, δράση).

**III** Υποστηρίζεται, εξάλλου, ότι ο ακτιβισμός είναι όρος της πολιτικής φιλοσοφίας. Χαρακτηρίζει την αντίληψη που προβάλλει, ως βασικό γνώρισμα του ανθρώπου όχι την τάση να συλλάβει θεωρητικά τον κόσμο, αλλά τη θέλησή του να τον διαμορφώσει με την δράση του, σύμφωνα με τις δικές του επιθυμίες. Η αντίληψη αυτή αναγνωρίζει στην αποτελεσματικότητα της δραστηριότητας ένα κριτήριο αλήθειας και γι' αυτό συνοδεύεται από την ηθική έκκληση να προχωρήσει ο άνθρωπος από την θεωρία στην πράξη και να θέσει τη γνώση στην υπηρεσία της ζωής. Με την υπερβολική έμφαση που δίνεται στη δράση μειώνεται ωστόσο η σημασία της θεωρητικής θεμελίωσης κάθε δραστηριότητας.

Στο πλαίσιο της πολιτικής φιλοσοφίας του ακτιβισμού είναι δυνατό να ενταχθεί και ο ακόλουθος ορισμός: Πολιτική αντίληψη και πρακτική που δίνει μεγάλη έμφαση στη σημασία της έντονης δράσης, του αγώνα για την επίτευξη στόχων και πολιτικών σκοπών (π.χ. διαδηλώσεις, καταλήψεις, πορείες...). Στην περίπτωση αυτή η λέξη ακτιβισμός, ως γενική έννοια, είναι δυνατό να περιγραφεί ως ενέργεια που θα επιφέρει *κοινωνική* ή *πολιτική* αλλαγή. Αυτή η πράξη διενεργείται με την υποστήριξη ή την αντίθεση μιας άλλης πλευράς.

**IV** Στην πολιτική ζωή ο όρος είναι συνώνυμος με τη διαμαρτυρία ή τη διαφωνία. Βασικά όμως ο ακτιβισμός προέρχεται από ιδεολογικά ρεύματα και μπορεί να λάβει διάφορες μορφές, όπως π.χ. επιστολές σε πολιτικές εφημερίδες, διαμαρτυρίες, πορείες, πολιτικές συγκεντρώσεις και εκδηλώσεις.

Στα φλέγοντα πολιτικά ζητήματα ένας ακτιβιστής μπορεί να θεωρηθεί ως μαχητής της ελευθερίας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, κατ' άλλους όμως μπορεί να χαρακτηριστεί ως τρομοκράτης, επαναστάτης, αναρχικός, ανάλογα δηλαδή με την οπτική γωνία, που βλέπει το πρόβλημα η κάθε πλευρά. Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις που ο ακτιβισμός δεν εκφράζει πάντοτε τις έντονες μορφές δράσης αλλά και πιο ήπιες οπότε παίρνουν τη μορφή της απλής διαφωνίας ή διαμαρτυρίας. Για παράδειγμα, κάποιοι περιβαλλοντολόγοι δεν επιθυμούν να αντιταχθούν δυναμικά – όπως π.χ. η οικολογική οργάνωση *Greenpeace* – σε εταιρείες που επιχειρήσεις που καταστρέφουν το περιβάλλον. Αντίθετα με τις ενέργειες τους επιδιώκουν να ενημερώσουν τους πολίτες πάνω σε οικολογικά ζητήματα, μέσα σε ένα πλαίσιο κοινωνικής πολιτικής.

**V** Στην *πραγματικότητα* ο όρος *ακτιβισμός*, *γέννημα της μεταβατικής περιόδου από την προβιομηχανική*

*στη βιομηχανική κοινωνία*, χρησιμοποιήθηκε από τους ιστορικούς της Φιλοσοφίας και για τον χαρακτηρισμό ποικίλων φιλοσοφικών θεωριών. Ως ακτιβισμός, χαρακτηρίστηκαν, για παράδειγμα, ο ιδεαλισμός του Φίχτε (Fichte), ο θετικισμός του Κομτ (Comte), ο βουλουταρισμός του Νίτσε (Nietzsche) και τέλος η ενότητα της συνείδησης με τη δράση στο «νέο ιδεαλισμό» του Ράντολφ Έικεν (Rudolf Eucken, 1846-1926), καθηγητή της Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Λένας, ο οποίος θεωρείται ο κυριότερος εκπρόσωπος της ακτιβιστικής θεωρίας, ειδικότερα του «Δημιουργικού ακτιβισμού». Ο Eucken έδωσε διαφορετικό νόημα στην έννοια της αλήθειας, πράγμα που διαχωρίζει τον ακτιβισμό από τον πραγματισμό. Δεχόταν την αλήθεια σε στενότερη σχέση με τη ζωή και ανεξαρτοποίηση από την πείρα.

**VI** Στον ακτιβισμό η αλήθεια, ως ουσιαστικό στοιχείο της ζωής, παίρνει αξία μεγαλύτερη από την πρακτική χρησιμότητα. Συνολικά ο ακτιβισμός είναι συγγενής θεωρία του πραγματισμού (βλ. περιοδικό «Φιλοσοφία και Παιδεία» τ. 36, σελ. 41). Κατά τον πραγματισμό, κριτήριο της αλήθειας είναι οι πρακτικές της συνέπειες και η σημασία της για τη διαγωγή και τη δράση του ανθρώπου. Ωστόσο η ταύτιση της αλήθειας με τη χρησιμότητα κάνει τον πραγματισμό, βολικό μέσο της αυθαιρέσις, που οδηγεί στη μονομέρεια και σε υλιστικές αντιλήψεις, που ως βάση έχουν το χρησιμοθηρικό πνεύμα.

**VII** Ο ακτιβισμός, θεωρία του 19ου αιώνα, γεννήθηκε κάτω από την επίδραση της βιολογικής αντίληψης του λογικού και της επιστήμης. Η αντίληψη αυτή υπήρξε η αφορμή δημιουργίας και πολλών άλλων θεωριών και σχολίων. Στον τομέα της αγωγής ο ακτιβισμός χρησιμοποιήθηκε πολύ, πριν γίνει φιλοσοφική θεωρία, από την παιδαγωγική για τη διάπλαση της προσωπικότητας του ατόμου.

# Οι δραστηριότητες της ΕΚΔΕΦ

Για την ενημέρωση των Μελών και Φίλων της Ένωσής μας παραθέτουμε τις δραστηριότητες της ΕΚΔΕΦ κατά το τρίμηνο: Απρίλιος - Ιούνιος 2006

## 1. Συνεδριάσεις του Δ.Σ.

Το Δ.Σ. κατά την περίοδο αυτή συνεδρίασε 4 φορές: (2.4.06, 15.5.06, 23.5.06, 15.6.06). Κατά τις συνεδριάσεις αυτές εκτός από τα τρέχοντα θέματα (έκδοση και διακίνηση του Περιοδικού, οικονομική διαχείριση, οργάνωση προκαθορισμένων εκδηλώσεων) συζήτησε εκτενώς το θέμα των επικείμενων αρχαιρεσιών για την ανάδειξη νέου Δ.Σ. λόγω συμπλήρωσεως της προβλεπόμενης διάρκειας θητείας του και προγραμματίσαμε τις νέες εκδηλώσεις μέχρι τη λήξη του ακαδημαϊκού έτους.

## 2. Θεατρική παρουσίαση των «Ελεύθερων Πολιορκημένων» του Διον. Σολωμού.

Στις 4 Απριλίου, όπως είχε ήδη προκαθορισθεί, η Θεατρική Ομάδα της ΕΚΔΕΦ παρουσίασε στο θέατρο Κ.Ε.Α., στην Πλάκα σε θεατρική απόδοση τη Μεγαλόπνοη Ποιητική Σύνθεση του Διον. Σολωμού «*Ελεύθεροι Πολιορκημένοι*». Η παρουσίαση αυτή είχε εξαιρετική επιτυχία κατά κοινή ομολογία όλων των παρευρεθέντων στην κατάμεστη αίθουσα του Θεάτρου και εντυπωσίασε τόσο για την πρωτοτυπία της όσο και για την απόδοση των ηθοποιών. Διεξοδικά για την εκδήλωση αυτή αναφερόμαστε στις κεντρικές σελίδες του τεύχους αυτού.

## 3. Συμμετοχή της ΕΚΔΕΦ στις εκδηλώσεις για την «Έξοδο» του Μεσολογγίου

Στις 16 Απριλίου, ύστερα από πρόσκληση της Δ/σης Β/θμιας Εκπαίδευσης Αιτωλοακαρνανίας, ο Γεν. Γραμματέας της ΕΚΔΕΦ Χρίστος Ν. Πολάτωφ, εξεπροσώπησε την Ε.Κ.Δ.Ε.Φ. στις επετειακές εκδηλώσεις της «Εξόδου» στο Μεσολόγγι. Με την ευκαιρία αυτή ο Γενικός Γραμματέας επικοινωνήσε με τους Συνάδελφους εκεί, εγνωστοποίησε το έργο της ΕΚΔΕΦ και την έκδοση του Περιοδικού «*Φιλοσοφία και Παιδεία*»

και προγραμματίσε ευρύτερη συνεργασία στο εγγύς μέλλον με τους εκπαιδευτικούς παράγοντες της περιοχής.

## 4. Περιοδεία Αντιπροσωπείας της ΕΚΔΕΦ στην Ανατολική Θεσσαλία.

Αντιπροσωπεία της Ένωσης (Σπ. Γ. Μοσχονάς - Πρόεδρος και Κώστας Γανιάρης, Γεωπόνος, μέλος της ΕΚΔΕΦ) πραγματοποίησε 4/ήμερη περιοδεία (8-11 Μαΐου) σε πόλεις των Νομών Λάρισας και Μαγνησίας. Συγκεκριμένα:

- Στις 9 Μαΐου, ύστερα από πρόσκληση της Εταιρείας Θεσσαλικών Ιστορικών Ερευνών και του αντιπροσώπου της ΕΚΔΕΦ στη Λάρισα κ. Γεωργίου Καραγιάννη, δρ. Φιλοσοφίας, διοργανώθηκε στη **Λάρισα** στην Αίθουσα του Γαλλικού Ινστιτούτου, επιστημονική διάλεξη με ομιλητή τον Πρόεδρο της ΕΚΔΕΦ Σπύρο Γ. Μοσχονά με θέμα: «**Η προσφορά της Φιλοσοφίας κατά τον Κ' αιώνα και η προοπτική της στον αιώνα μας**». Εξάλλου κατά την παραμονή του κλιμακίου της ΕΚΔΕΦ στη Λάρισα, δόθηκε η ευκαιρία να επικοινωνήσουμε με τα εκεί Μέλη μας, και να ανταλλάξουμε απόψεις για μια ευρύτερη συνεργασία και με άλλους πολιτιστικούς παράγοντες της πόλης. Αξίζει ιδιαίτερα να υπογραμμιστεί η θερμή και εγκάρδια φιλοξενία τόσο από τον Πρόεδρο της Εταιρείας Θεσσαλικών Ιστορικών Ερευνών, καθηγητή και φίλο κ. Κώστα Γαλλή, όσον και από τον διευθυντή του Γαλλικού Ινστιτούτου κ. Τζίνο Πολέζε.

- Στις 10 Μαΐου η αντιπροσωπεία επισκέφθηκε κατά σειρά την **Ελασσόνα** και την **Αγιά**, όπου πραγματοποιήθηκαν αντίστοιχα συσκέψεις με τοπικούς παράγοντες (Εκπαιδευτικούς - Δημοτικούς Εκπροσώπους) για μελλοντική οργάνωση εκδηλώσεων και διακίνηση του Περιοδικού μας Οργάνου «*Φιλοσοφία και Παιδεία*». Στην **Αγιά**, ουσιαστική υπήρξε για την προώθηση των δραστηριοτήτων της ΕΚΔΕΦ η συνάντηση και η ανταλλαγή απόψεων με την κα Δήμαρχο της πόλης.

- Στις 11 Μαΐου η αντιπροσωπεία επισκέφθηκε τον **Βόλο** και τις **Μηλιές** Πηλίου. Στον Βόλο είχαμε την ευ-



καιρία να επικοινωνήσουμε με τα εκεί μέλη μας και να προωθήσουμε ευρύτερη συνεργασία με τους τοπικούς παράγοντες. Στις **Μηλιές** σε συνάντηση που είχαμε με εκπροσώπους της Δημοτικής Αρχής και των Πολιτιστικών Τομέων (Βιβλιοθήκης, Μουσείου κ.ά.) ανταλλάξαμε επίσης απόψεις για μια μελλοντική συνεργασία.

Με τις επισκέψεις αυτές γνωτοποιούμε το έργο της ΕΚΔΕΦ και διευρύνουμε τους ορίζοντες των δραστηριοτήτων της Ένωσής μας για την προαγωγή του φιλοσοφικού λόγου.

## 5. Αρχαιρεσίες της ΕΚΔΕΦ

Στις 16.5.06 στην Αίθουσα του Βιβλιοπωλείου «ΠΑΤΑΚΗ» διεξήχθησαν οι αρχαιρεσίες για την ανάδειξη νέου Διοικητικού Συμβουλίου. Οι πλειοψηφήσαντες μετά την διαλογή των ψήφων, επτά πρώτοι απετέλεσαν σύμφωνα με το Καταστατικό το νέο Δ.Σ. Στη συνεδρίαση, στις 23.5.06 το Δ.Σ. συγκροτήθηκε σε Σώμα:

**Σπ. Γ. Μοσχονά**: Πρόεδρος

**Αντώνης Καλαμπάκας**: Αντιπρόεδρος

**Χρ. Ν. Πολάτωφ**: Γενικός Γραμματέας

**Δημ. Διαμαντόπουλος**: Ταμίας

**Σταμ. Πορτελάνος**: Έφορος Διεπιστημονικών Σχέσεων

**Έλσα Αραχωβίτη**: Έφορος Δημοσίων Σχέσεων

**Σωτήρης Φουρνάρος**: Έφορος Δημοσιεύσεων και Τύπου.

## 6. Εκδήλωση Μνήμης και Τιμής στον Καθηγητή Αύγουστο-Κωνσταντίνο Μπαγιόνα.

Στις 26 Μαΐου πραγματοποιήθηκε στη Μεγάλη Αίθουσα του Φιλολογικού Συλλόγου «*Παρνασσός*» η προγραμματισθείσα από καιρό εκδήλωση Μνήμης και Τιμής για τον απεθόντα Ομότιμο Καθηγητή Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Πατρών και Επίτιμο Μέλος της Ένωσής μας Αύγουστο-Κωνσταντίνο Μπαγιόνα.

Τον Φιλόσοφο Άνδρα, τον Άνθρωπο και Δάσκαλο σκιαγράφησαν σε πυκνές και εμπεριστατωμένες εισηγήσεις τους εκλεκτοί θεράποντες της σύγχρονης ελληνικής διανόησης. Κατά το πρόγραμμα, ύστερα από την εισαγωγική ομιλία του προέδρου της ΕΚΔΕΦ Σπύρου Γ. Μοσχονά, έγιναν κατά σειρά οι εξής εισηγήσεις:

- «Μνήμες και παρακαταθήκες του Αύγουστου Μπαγιόνα» από τον κ. **Φίλιππο Νικολόπουλο**, καθηγητή Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Indianapolis.

- «Αύγουστου - Κωνσταντίνου Μπαγιόνα: Μνήμη και Έπαινος» από τον κ. **Βασίλειο Κύρκο**, Ομότ. Καθηγητή Φιλοσοφίας Πανεπ. Αθηνών.

- «Η συμβολή του Αύγουστου - Κωνσταντίνου Μπαγιόνα στα φιλοσοφικά Συμπόσια του Κέντρου Δικαιικών Μελετών» από τον κ. **Κώστα Ε. Μπέη**, Ομότιμο καθηγητή Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

- «Ο Χαίγκελ στο έργο του Αύγουστου - Κωνσταντίνου Μπαγιόνα» από τον κ. **Δημ. Τζωρτζόπουλο**, δρ. Φιλοσοφίας, Σχολικό Σύμβουλο Φιλολόγων Φθιώτιδας.

- «Πρόοδος και Μεθοδολογία στο έργο του Αύγουστου - Κωνσταντίνου Μπαγιόνα» από τον κ. **Βασίλη Κ. Νούλα**, πρ. καθηγητή Βαρβακείου Σχολής - Συγγραφέα.

- «Ο Αύγουστος - Κωνσταντίνος Μπαγιόνας και η αριστοτελική διαλεκτική» από τον κ. **Γεώργιο Ηλιόπουλο**, δρ. Φιλοσοφίας, καθηγητή Βαρβακείου Λυκείου.

Την εκδήλωση Μνήμης και Τιμής στον απεθόντα καθηγητή και επίλεκτο μέλος της Ένωσής μας, ετίμησαν με την παρουσία τους πάρα πολλά μέλη και φίλοι μας

## 7. Νέα Μέλη

Κατά το τρίμηνο: Απρίλιος - Ιούνιος 2006, ύστερα από σχετική αίτησή τους, έγιναν δεκτά και ενεγράφησαν στο Μητρώο της Ένωσης, τα εξής νέα μέλη:

1. **Δέδε Ελένη**, Δικηγόρος, Αθήνα (647)
2. **Καρανίκα Ελευθερία**, Αθήνα (648)
3. **Γαλάνη Μαρία-Ελευθερία**, καθηγ. Γαλλικής, Χαϊδάρι (649)
4. **Τζιλιάνος Μάκης**, Δημοσιογράφος, Ν. Υόρκη (650)
5. **Καμπερίδου Ειρήνη**, Λέκτωρ Φιλοσοφίας, Ν. Ηράκλειο (651)
6. **Νιάνιαν Δημήτριος**, Ομ. Καθηγητής Φιλοσοφίας Ε.Μ.Π., Αθήνα (652)
7. **Παπακωστόπουλος Δημοσθένης**, πρωτοπρεσβύτερος, Ν. Σμύρνη (653)

